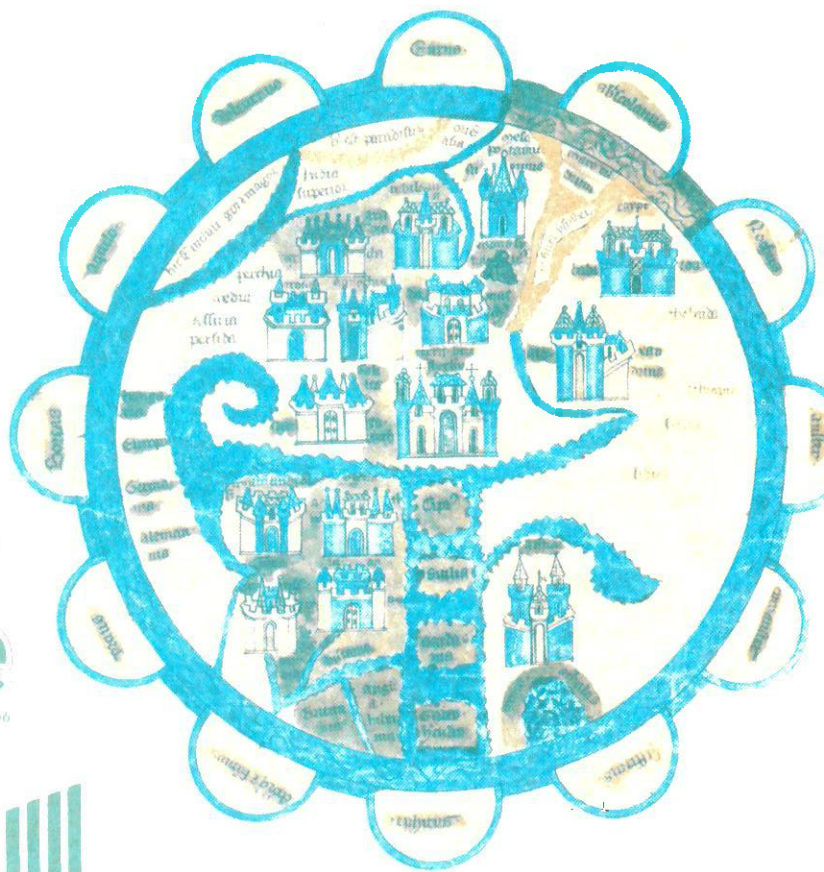

ELEMENTS PER A UNA REFLEXIÓ DIDÀCTICA SOBRE L'ETNOCENTRISME ALS MANUALS ESCOLARS D'HISTÒRIA

N. DENIA
J. GIRÓ
J.M. NAVARRO

ice

Institut de Ciències de l'Educació
Universitat de Barcelona

Fons Català
de Cooperació
al Desenvolupament

ELEMENTS PER A UNA
REFLEXIÓ DIDÀCTICA SOBRE
L'ETNOCENTRISME
ALS MANUALS ESCOLARS
D'HISTÒRIA

P.P.U

ELEMENTS PER A UNA
REFLEXIÓ DIDÀCTICA SOBRE
L'ETNOCENTRISME
ALS MANUALS ESCOLARS
D'HISTÒRIA

AUTORS: Nicolàs DENIA
Josep GIRÓ
Josep M.ª NAVARRO
del GRUP D'ESTUDIS sobre TERCER
MÓN (ICA)

*Fons Català
de Cooperació
al Desenvolupament*

ice

Institut de Ciències de l'Educació
Universitat de Barcelona

Col·lecció Documents A-70

El GRUP D'ESTUDIS sobre TERCER MÓN està constituït per una sèrie d'antropòlegs i historiadors: Nicolàs DENIA, Josep GIRÓ, Josep M.ª NAVARRO i Alfonso RIAL; el grup forma part de l'Institut Català d'Antropologia, treballa de forma autònoma i concreta el seu treball, com el nom indica, en la investigació de diferents aspectes relacionats amb les societats del tercer món. Actualment impulsem un Centre de Documentació sobre el Tercer Món i l'Oficina de Suport al Moviment Indi.

Fotografia coberta:

El món en el s. XIV

Grandes Crónicas de Saint Denis.

© Publicacions de l'ICE.

Director: Miquel Siguan

Fons Català de Cooperació al Desenvolupament

© Promociones Publicaciones Universitarias, S.A.

Marqués Campo Sagrado, 16. 08015 Barcelona

I.S.B.N.: 84-7665-186-4

D.L.: B-40743-87

Imprès a: Limpergraf, S.A. Rfo, 17, nave 3,

Ripollet (Barcelona)

1.ª edició gener 1988

ÍNDEX

Pròleg	9
Introducció	11
Irrupció del Tercer Món i redefinició conceptual de les Ciències Socials	13
Relació de materials utilitzats	14
Metodologia	15
Annex. Definicions conceptuals	16
Desenvolupament	16
Relativisme	17
Tercer Món	18
Occident	19
Cultura	19
Civilització	20
Progrés	20
Evolució	20
Racionalitat	21
Primitiu	22
Exposició dels resultats	22
A) Elecció d'il·lustracions	25
Tema: Bàrbars	25
Tema: Descobriments d'Amèrica	26
Tema: Descolonització i Tercer Món	29

B) Nivell d'etnocentrisme	30
C) Nivell de racisme	30
D) Estereotips	30
E) Contactes amb Occident, Fonament, Histori- citat d'altres cultures	33
F) Terminologia valoradora	33
G) Selecció autocentrada de dades i esdeveni- ments «importants»	35
H) Evolucionisme social	36
I) Retolació d'apartats	37
J) Alfabetisme	38
K) Simplificacions i omissions	39
L) Presentació dels valors occidentals	39
M) Legitimació de l'acció d'Occident	40
N) Error de fet i simplificació	41
Conclusions	43
Annexos	47
Annexos apartat Descolonització i Tercer Món .	47
Annex apartat Bàrbars	50
Annex apartat Civilització islàmica	50
Comentari material didàctic	53
Els Papalagi	53
El còmic	54
Projecció Peters	55
Bibliografia	57

PRÒLEG:

La present publicació és l'extracte d'una investigació més ampla que al llarg d'un any ens ocupà a l'equip GRUP D'ESTUDIS sobre TERCER MÓN; desgraciadament, per limitacions d'espai, el que transcriurem a continuació és una part molt petita del que vàrem fer i que hom pot consultar en els arxius de l'ICE.

Aquest serà el primer d'una sèrie de treballs en una mateixa perspectiva, que tractarem de sistematitzar en un projecte més ambiciós: ESCOLA i TERCER MÓN. La pretensió d'aquest projecte serà la d'introduir a l'escola aspectes relacionats amb les civilitzacions del tercer món, sensibilitzar alumnes i professors sobre la diversitat cultural, formar professors, en seminaris (*), sobre les aplicacions didàctiques de les nostres propostes, establir plans de cooperació amb els projectes que la UNESCO desenvolupa actualment al respecte de l'anomenada «Educació per la Pau» i, en definitiva, constituir un centre especialitzat i orientat a assessorar tothom que estigui interessat en els aspectes assenyalats.

Enguany el nostre equip de treball està preparant l'edició d'uns «quadernets monogràfics» que pretenen orientar i aportar idees/materials, tant per als professors com per als alumnes, sobre la forma de reorientar didàcticament aquells blocs metodològics -si seguim llegint, més endavant sabreu a què ens referim- que nosaltres

* «Són ja dos els seminaris que a través de l'ICE hem organitzat en aquesta línia, el primer a Tarragona, l'any passat, i el segon a Barcelona, enguany».

consideràvem bàsics i suficients per començar a fer una «història» menys etnocèntrica.

Tan sols ens queda agrair al Departament de Formació del Professorat de l'ICE de la U.B. la seva col·laboració i l'interès demostrat pel nostre treball.

INTRODUCCIÓ:

La crítica i l'autocrítica són dos principis metodològics que mai hem d'oblidar si volem anar més enllà en un procés d'adequació de les ciències socials a la realitat quotidiana del present, del passat i, per què no, del futur.

Diem adequació a la «realitat» perquè cap formulació de les ciències socials, cap anàlisi, no correspon a la «realitat», sinó més aviat a una abstracció d'aquesta, és per això que ens esforcem a formular hipòtesis, a endegar investigacions, a manifestar posicions crítiques.

¿Caldria recordar que en ciències socials i també en ciències exactes, res no és del tot definitiu?

Dins d'aquest marc de referència és on hem desenvolupat el nostre treball, que fonamentalment ha consistit, a la seva 1.ª fase, en assenyalar i ressaltar, en posar al descobert les particularitats etnocèntriques de tot un seguit de manuals escolars prèviament triats.

Però, què és l'etnocentrisme? Advertirem que tota definició conceptual és una reducció analítica que parteix d'una subjectivitat d'acord, és cert, a un bagatge acadèmic pretesament objectiu, però sobretot d'acord als interessos dels investigadors que són creadors i animadors de llur pròpia metodologia i teoria. Així doncs, entenem per «etnocentrisme» un mecanisme d'autoiden-

tificació societal, de protecció d'identitat enfront «d'allò» desconegut, de «l'altre». Hom pot afirmar que l'etnocentrisme és una qualitat o un defecte (?) universalitzable a totes les cultures i civilitzacions. Cal fer però una matisació en el cas de la nostra «civilització» occidental, i aquesta fa referència al caràcter que adopta aquest etnocentrisme occidental.

Convençut l'Occident, des d'aproximadament el segle XV, que la seva particularitat havia d'esdevenir universal en relació al seu poder, en principi militar -colonització i invasió d'Amèrica, colonització i explotació (esclavatge) d'Àfrica, colonització i espoliació (mercaderies selectes: seda, espècies...) d'Àsia- i després científica i tècnica, institueix científicament la seva superioritat (racisme) i estableix a través de les seves ciències socials quins són els paràmetres que han de mesurar les altres cultures i civilitzacions.

Així doncs, la caricaturització, l'estereotipació, i la deformació en definitiva, són els trets que marcaran fins als nostres dies la visió del no-Occident, de «l'altre»; deformació que té la seva lògica materialista en la justificació del colonialisme i en l'espoliació del tercer món.

Per tant l'etnocentrisme occidental esdevé formulació científica desenvolupada en tractats especialitzats, en cursos universitaris, en els mitjans de comunicació..., de tal forma que la «mentida», «la deformació», està tan profundament admesa que forma part del nostre criteri conceptual, crític i analític. És lògic, doncs, entendre quins són els passos que segueix pel que fa a la transmissió d'una molt concreta visió del món... I els manuals escolars formen part d'aquesta cadena de socialització en «l'etnocentrisme científic» que caracteritza la nostra civilització.

Hem triat el manual escolar, no perquè pensem que aquest sigui l'eina didàctica més adient o la més utilitzada per professors i alumnes, sinó perquè és l'exponent més rellevant a l'escola de la sistematització d'aquest característic «pensament etnocèntric»; per al nostre equip de treball el manual escolar no és l'element clau, la pedra angular, és única i senzillament un element trans-

missor, un element més de tot el reguitzell de mecanismes que contribueix a la formulació d'aquesta distorsió etnocèntrica.

Què preteníem o, què pretenem concretament? Fonamentalment i en principi dues coses:

- Fer reflexionar sobre la relativitat dels valors morals, ètics i civilitzatoris (economia, poder, reproducció sexual, filosofia i religió). Remarcar la lògica profunda i específica de cada una de les diferents civilitzacions. Assenyalar la racionalitat específica que caracteritza tota cultura.
- Sensibilitzar professors i alumnes sobre la problemàtica i especificitat del tercer món, sobre la seva presència, fins i tot en el mateix espai geocultural de l'Occident «civilitzat».

IRRUPCIÓ DEL TERCER MÓN I REDEFINICIÓ CONCEPTUAL DE LES CIÈNCIES SOCIALS

És fonamentalment a la dècada dels 50, concretament després de la Conferència de Bandung l'any 1955, quan hom comença a sentir-se interpellat per una realitat ignorada, per una realitat que constitueix les dues terceres parts del planeta terra; però, existia abans el Tercer Món? Hom pot afirmar que fins la seva presa de consciència, el Tercer Món romaní en estat latent, assimilat a la història d'Occident, ignorat per les ciències socials en tant que especificitat, però això sí, viviseccionat com objecte exòtic i apreciat en els museus per la seva raresa. La crisi de 1973, la crisi del «petroli», (segons la versió oficial de la historiografia occidental), acaba finalment per qüestionar la necessitat d'unes ciències socials més «democratitzades», és a dir unes ciències socials on l'hegemonisme occidental (des d'ara totalment fracturat, malgrat el seu immens poder militar, tècnico-científic i econòmic) sigui progressivament substituït per un

«diàleg o dialèctica de cultures i civilitzacions»¹.

És aquest, doncs, el criteri que adoptem a l'hora d'endegar aquesta investigació, com fer possible aquest diàleg?, però també ens plantejem, com fer possible la sensibilització de professors i alumnes sense augmentar els continguts de les matèries?; com superar i fer front a l'etnocentrisme, tan profundament arrelat en la nostra ideologia?; quina metodologia emprar en la investigació?

RELACIÓ DE MATERIALS UTILITZATS:

EDITORIAL AKAL:	«Trabajos Prácticos de Historia» 1.º BUP. (Primera y Segunda Parte)
EDITORIAL ANAYA:	«Historia de las Civilizaciones y del Arte» 1.º BUP. «Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos» 3.º BUP.
EDITORIAL CASALS:	«Bachillerato/1. Historia».
EDITORIAL SANTILLANA:	«Historia de las Civilizaciones y del Arte» 1.º Bachillerato. «Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos» 3.º BUP «Historia del Mundo Contemporáneo» COU.
EDITORIAL VICENS-VIVES:	«Formación Humanística. Civilización-1» 1.º FP. «Formación Humanística. Civilización-2» 1.º FP.

OBSERVACIONES:

En triar les frases que il·lustren cada ítem proposat, hom

1. Pàgs. 186-187 de l'article «Especificité et Endogénéité» d'A. Abdel Malek.

veurà que no han estat utilitzats tots els manuals analitzats. Hem cregut convenient fer-ho així per facilitar la transcripció del resum del treball, ja que els comentaris d'alguns manuals eren excessivament extensos i no s'adequaven a les possibilitats d'aquest resum. Les característiques d'alguns manuals ens han obligat a no utilitzar sistemàticament la metodologia proposada.

METODOLOGIA:

Descripció de les bases analítiques

Se'ns planteja un problema decisiu en començar la present investigació: ¿com introduir el coneixement d'altres cultures, com sensibilitzar sobre la qüestió, sense augmentar «els continguts» dels llibres de text?

Considerem que els manuals escolars ja estan prou farcits de continguts com per voler filtrar-ne més. També pensem que de cap manera no assolirem els objectius que ens proposem amb un augment considerable de la informació sobre altres civilitzacions. Així doncs, establim una divisió temàtica en 5 blocs metodològics per a cada manual escolar analitzat:

1. Prehistòria; 2. Fi de l'Imperi Romà: els bàrbars;
3. L'Islam i la seva expansió; 4. Descobriment d'Amèrica;
5. Colonització, Descolonització i Tercer Món.

A partir d'aquests 5 blocs operatius plantegem l'anàlisi crítica de l'etnocentrisme i a través d'aquests 5 blocs introduïm les propostes necessàries per assolir el que ens proposem.

Afirmem, per tant, que no cal afegir més informació, sinó tan sols modificar els criteris amb els quals hom tractava habitualment els temes mencionats.

Per sistematitzar l'escorcoll d'aspectes etnocèntrics, ens hem dotat d'un seguit d'«ítems» que el mateix llibre de D. Lapierre i R. Preiswerk² ens proporciona:

- a) Elecció d'il·lustracions, b) Nivell d'etnocentrisme,

2. Veure bibliografia.

c) Nivell de racisme, d) Estereotips, e) Contactes amb Occident, fonament historicitat altres cultures, f) Terminologia valoradora, g) Selecció autocentrada de dades i esdeveniments «importants», h) Evolucionisme social, i) Retolació d'apartats, j) Alfabetisme, k) Simplificacions i Omissions, l) Presentació valors occidentals, m) Legitimació de l'acció d'Occident, n) Error de fet i simplificació.

Nogensmenys, l'aportació més concreta en el terreny metodològic ha estat la reformulació i redefinició de tot un seguit de conceptes que ens han permès concretar les crítiques i les aportacions. Redefinició feta a la llum d'aquest ressorgir del tercer món que abans mencionàvem; redefinició conceptual necessària si volem superar l'eurocentrisme conceptual que nodreix les ciències socials. A continuació presentem els 10 conceptes que hem cregut bàsics per fonamentar el present treball.

ANNEX.DEFINICIONS CONCEPTUALS:

DESENVOLUPAMENT: Entenem que existeix una bona part de països, en concret del tercer món, que estan mancats d'un real i efectiu desenvolupament de la seva economia/tecnologia, així com d'altres esferes com poden ser la social, la política, la ideològica... Molts cops, més que desenvolupament és modernització o adequació a les actuals situacions i circumstàncies. Però desenvolupament, modernització, adequació... no impliquen occidentalització, no impliquen de cap forma assolir aquells valors enumerats des d'Occident i que etnocèntricament serveixen per mesurar els països «subdesenvolupats» (?). Per a nosaltres és més vàlida la utilització del concepte «desenvolupament endogen» (molt utilitzat actualment per la UNESCO) o bé d'especificitat; ambdós fan referència a la projecció civilitzatòria del «ser» profund, de la tradició dels pobles i nacions en el món contemporani. Projecció que implica «modernització» i actualització

de les esferes anomenades abans. Podríem posar l'exemple de la substitució, a la Xina, de la burocràcia mandarina imperial -que tenia la important funció de regular i controlar el gran aparell hidràulic públic: sistemes de reg, de drenatge, etc...- per la burocràcia del partit comunista xinès (després de la revolució maoista) que alliberada de tots els vicis de l'antiga, realitzarà la important tasca, incorporant progressivament noves tecnologies.

Aquesta forma d'entendre el desenvolupament no implica rebutjar les aportacions d'Occident: científiques, tecnològiques..., sinó que implica la llibertat, per part d'aquest tercer món, de triar aquells elements d'Occident que li siguin útils i no entrin en contradicció amb la seva profunda dinàmica de civilització. No és una nova fórmula d'eclecticisme, senzillament és aplicar el principi reconegut universalment de lliure autodeterminació dels pobles, a través del qual cada poble tria la manera de viure d'acord amb la seva idiosincràsia.

La tecnologia, l'avenç científic, no són patrimonis d'un sol poble sinó de la humanitat sencera. Occident nodreix el seu bagatge científico-tècnic amb aportacions -fonamentalment en l'època del Renaixement, quan es produí «l'escapada» occidental- del món islàmic, de l'Índia i de la Xina.

RELATIVISME: Una de les aportacions capitals de l'antropologia és el reconeixement de la lògica interna i específica de cada cultura; de la relativitat d'una institució, de conceptes com estètica; de la multiplicitat de cosmovisions i de racionalitats... No existeix cap valor universal que no sigui relatiu. Però la relativitat, molts cops, queda limitada per la realitat d'un món que està interconnectat, interrelacionat i fonamentalment dominat per un modus de producció «dominant» que integra totes les varietats socials/econòmiques i que anomenem capitalisme.

En nom del relativisme s'han comès i es cometen crims contra la humanitat; un exemple, la teoria de

l'apartheid del *desenvolupament separat*. Està clar que una teoria com aquesta, un cop es veu desenvolupada pels ideòlegs del règim, té la seva fonamentació científica (o una de les seves fonamentacions) en el relativisme cultural, que expressat de forma reduccionista i fent abstracció de manta elements que fan més complexa la situació, esdevé un mecanisme d'explotació i un pilar bàsic del racisme Sud-africà.

Quan hom parla de relativisme s'ha d'entendre la referència a l'existència d'una dinàmica interna civilitzatòria, amb clares possibilitats de desenvolupament endogen i/o específic, la qual cosa implica la lliure determinació d'incorporar aportacions externes, sense per això modificar la matriu original i profunda.

Per acabar d'aclarir una mica més el concepte de relativisme posarem un petit exemple que fa referència al costum d'alguns pobles de menjar-se els morts, sempre que aquests siguin parents o amb relacions d'amistat molt estretes. L'endocanibalisme és practicat, entre altres, pels Yanomamo (habitants de l'Amazònia, entre Veneçuela i Brasil), és un costum ritual de profund respecte cap al mort, per a ells seria horrorós enterrar el mort i deixar-lo podrir, seria més que un crim.

TERCER MÓN: És notable la utilització de qualificatius com *tercermundista*, que fan referència a una situació caòtica, corrupta, mal organitzada, deficient, etc... És a dir que quan hom parla de tercer món sembla ser que està parlant de quelcom pejoratiu. No cal anar massa lluny per observar que aquest «clixé» està estès sobre manera entre tots els sectors de la nostra societat.

Per a nosaltres Tercer Món no solament és les 2/3 parts de la humanitat que estan en «procés de desenvolupament», no solament és les 2/3 parts de la humanitat, sotmesa a una explotació i espoliació ininterrompuda des de ja fa 500 anys; sinó que també representa, per a nosaltres, una nova força en el context d'un món dividit en dos blocs antagònics, representa un projecte alternatiu de civilitzacions que lluiten contra el colonialisme i el

neocolonialisme a tots els nivells. És, el Tercer Món, una «força positiva» que busca la instauració d'un nou ordre mundial.

Està superat el tercermundisme? Claude Liauzu (Dossier «Tercer Mundo», Le Monde Diplomatique, citat a la bibliografia) respon que encara està per inventar-se, car Occident ha deixat de ser la mida de totes les coses.

És un motiu de discussió intel·lectual l'oportunitat o no del concepte tercer món, quan en realitat és un concepte assumit i reivindicat pel mateix tercer món. Hem de recordar la conferència de Bandung, el 1955, on s'assolí aquesta reivindicació; és cert que sota el concepte, potser ambigu, de tercer món s'imbriquen projectes, ideologies, actituds, etc... totalment diferents, però el que és més important és la capacitat dinàmica de les realitats així definides per desplaçar Occident del centre de la història i reivindicar el seu lloc.

OCCIDENT: Quan parlem d'Occident està clar que ens referim a un territori clarament delimitat en el marc geogràfic: Europa (El Vell Món), i a la projecció d'Europa en el Nou Continent: Estats Units i Canadà; però més que una dimensió geogràfica, quan parlem d'Occident, entenem que bàsicament aquest és un mot conceptual carregat d'un projecte de «negació» de «l'altre», d'un projecte fonamentalment *etnocida*, que es constitueix en el moment que «Occident» comença a perfilar-se com a tal. I, quan comença a perfilar-se com a tal? creiem que una data simbòlica i significativa seria el segle XV, en concret l'any 1492, any de «descobriments» i de la definitiva derrota militar i tanmateix civilitzadora de la cultura i civilització islàmica a Europa.

CULTURA: La nostra concepció de cultura està molt lligada a la nostra formació acadèmica en el camp de l'antropologia. En aquesta disciplina «cultura» és entesa como una *TOTALITAT* que abasta tots els aspectes de la vida social, política, econòmica, cultural i ideològica. Cultura fa referència al procés d'adaptació i transformació del «medi» i en el «medi»; és la producció humana en

interacció amb la natura, producció que es manifesta en el món material i en l'espiritual, en la configuració de la cosmovisió i en la definició d'una estratègia econòmica per reproduir la comunitat i perpetuar-la en el temps...

CIVILITZACIÓ: Generalment es considera «civilitzada» una cultura que de forma valoradora és considerada com a tal des d'Occident. És a dir que civilització seria aquella cultura dotada de X elements que, analitzats des de la nostra escala de valors, assolirien el que Occident considera òptim per obtenir la «graduació en civilització». Però no és Occident qui atorga tal o qual denominació. Civilització és qualsevol cultura que tingui una dimensió com a tal, amb un projecte de vida material i espiritual, amb una aprehensió de la seva realitat, amb un nivell de continuïtat i de projecció del passat en el futur i en el present.

PROGRÉS: No existeix una sola orientació del progrés, no existeix cap Nord que hagi de servir d'orientació als diferents pobles per assolir el «seu progrés». El progrés és dinàmica social, i tota civilització està dotada de progrés, de dinàmica. Cap cultura no és estàtica, totes progressen envers el seu destí, que elles mateixes trien i defineixen. Progrés és la força que tota civilització té en projectar-se cap al futur, sense renunciar a la seva originalitat, inscrita en la seva tradició: en la seva «matriu civilitzatòria».

Progrés no és necessàriament un alt índex de circulació de cotxes, o alt índex d'escoles, ni tampoc de llits d'hospital (l'aprenentatge no és, ni de bon tros, exclusivament depenent del nivell d'escolarització; tampoc el benestar sanitari d'un poble depèn del nombre de llits d'hospital, hi ha mil formes d'establir una xarxa sanitària amb garanties de bona prestació); tampoc no és progrés un alt índex de tecnologia sofisticada, o fins i tot, un alt índex de consum quantitatiu i indeterminat.

EVOLUCIÓ: No neguem ni qüestionem el valor de la teoria evolucionista, és més, nosaltres mateixos som evo-

lucionistes, entre d'altres coses. El que qüestionem és que solament existeixi un esquema/model d'evolució que tota cultura hagi de recórrer. L'evolucionisme tradicional, i amb ell manta teories científiques i orientacions teòriques filtrades per aquest, han fet de l'esquema únic evolutiu, llei d'obligada complimentació; d'aquesta forma han contribuït a buidar de contingut les mateixes possibilitats explicatives i metodològiques del concepte evolució.

«Tot» evoluciona, car «tot» és dinàmic, no estàtic, i és per això que no hi ha un model únic d'evolució. Quan ens referim a l'esquema *ÚNIC* evolutiu ens referim a aquella concepció que suposa totes les civilitzacions orientant-se i seguint els mateixos passos que la nostra, per exemple: una Edat esclavista com a Roma i Grècia, una Edat Mitjana feudal; una Edat Moderna mercantil/capitalista; una Edat contemporània capitalista/socialista, etc...

RACIONALITAT: La racionalitat occidental parteix d'unes premisses cartesianes que estableixen clarament què és «la raó», fonamentada en un mètode matemàtic i lògic/materialista. Per exemple, en ciències socials, fonamentem la «racionalitat» de la nostra anàlisi en la metodologia analítica i històrica; per a un científic social musulmà (prenem l'exemple de Seyyed Hossein Nasr, citació recollida en l'Annex de l'apartat civilització islàmica, i llibre citat a bibliografia) seria insuficient aquesta dimensió, que generalment i des de l'òptica de la racionalitat europea s'oposaria a allò que la tradició científica de l'Islam creu indispensable: la dimensió metafísica i transcendent de la qual, de no incorporar-se, faria que es «veïés perjudicada la comprensió total i universal de les coses».

Tota civilització està dotada d'una lògica interna i d'una racionalitat pròpia que manta vegades ens colpeja i ens predisposa, massa fàcilment, a emetre un judici de valor desqualificador.

Des d'un punt de vista econòmic Godelier es pregun-

ta a què es denomina comportament racional? «Maurice Allais nos da al respecto una definició clara, acceptada comúment per los economistas: Estamos obligados a recurrir a la definició que parece derivarse de la lógica científica según la cual se considera que un hombre es racional cuando: a) persigue finalidades coherentes entre sí; b) emplea medios apropiados a las finalidades perseguidas.

Por lo tanto, el análisis del comportamiento racional se presenta como la indagación teórica de las condiciones de posibilidad de alcanzar un objetivo cualquiera, habida cuenta de un conjunto específico de restricciones.» (página 12).

Del llibre de Maurice Godelier «Racionalidad e Irracionalidad en economía».

PRIMITIU: Recollim aquesta «matisació», força aclaridora, amb la qual estem d'acord: «el terme primitiu serà utilitzat aquí amb el sentit tècnic de pre-literari, per indicar les societats sense escriptura i amb tecnologia simple. La connotació d'inferior capacitat de raonament i de forma de vida endarrerida és totalment contrària a la significació científica del terme. Alguns antropòlegs denominen els pobles pre-literaris els nostres superiors primitius». (Stanley Diamond i Bernard Belasco, pàg. 116 del Llibre «De la Cultura Primitiva a la Cultura Moderna», citat a la bibliografia).

Primitiu, generalment, fa referència a una concepció evolutiva lineal que considera primitiu allò que configura la «prehistòria» de la nostra civilització. Una cultura caçadora-recol·lectora contemporània, qualsevol de les encara existents a l'Amazones, no podrà ser mai comparada –sense fer d'això un greuge comparatiu– amb el nostre passat suposadament caçador-recol·lector.

EXPOSICIÓ DELS RESULTATS:

En una obra de síntesi com és aquest quadern, hom corre sempre el perill de ser massa esquemàtic, i per tant

no expressar tots els matisos i precisions desitjables per a la comprensió del que s'ha pretès. Evidentment aquest és un problema comú a la majoria de treballs d'investigació, és per això que advertim el lector sobre l'existència d'un treball més extens que pot consultar en els arxius de l'ICE.

A continuació pretenem presentar de forma acurada i sistemàtica, a través dels diferents «ítems» assenyalats en la metodologia, les imprecisions etnocèntriques més corrents en els manuals escolars analitzats.

A) ELECCIÓ D'IL·LUSTRACIONS:

IL·LUSTRACIONS:

«HISTORIA DE LAS CIVILIZACIONES
Y DEL ARTE» Ed. SANTILLANA

Tema: Bàrbars

Representació d'Àtila, pàg. 114.

Forma molt habitual de representar el «bàrbar»; personatge sanguinari i cruel. Així es forja, també, una opinió, una ideologia...

Representación de Attila por un grabador del siglo XIX. Attila reinó entre el 432 y el 453.

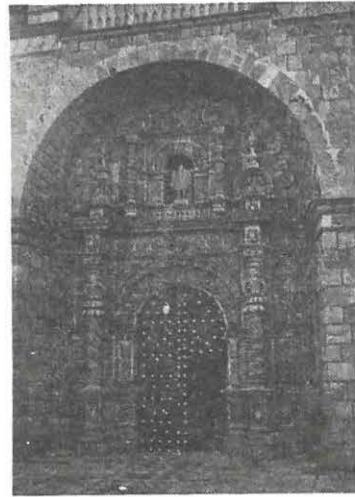
«GEOGRAFÍA E HISTORIA DE ESPAÑA Y DE LOS PAISES HISPÁNICOS» Ed. ANAYA

Tema: Descubrimient d'Amèrica

Comparar les il·lustracions i els textos, especialment els subratllats. No es tracta més que de la significació i intencions clares del redactor; siguin aquestes inconscients o conscients, el resultat final ens porta a considerar més «positivament» el barroc peruà que l'art precolombí.

Per una part «MARAVILLOSA RIQUEZA» i «PASO ADELANTE EN LA EVOLUCIÓN DEL BARROCO», i per l'altra «ASOMBRA por sus proporciones y la CANTIDAD DE TRABAJO» i «EDIFICADO CON PIEDRAS DE COLOSAL TAMAÑO».

El redactor està impossibilitat, mercès un estrany mecanisme ideològic, per reconèixer la inferioritat arquitectònica de les construccions d'origen occidental enfront de les d'origen precolombí-incaic.

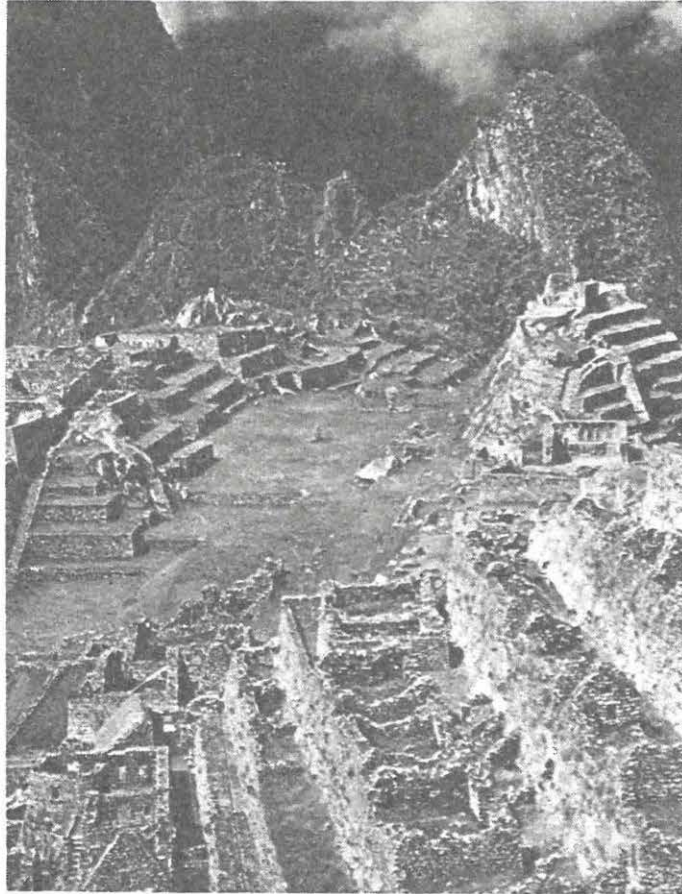
San Lorenzo. Esta preciosa portada de piedra cincelada es un ejemplo de la *maravillosa riqueza que alcanzó el barroco peruano*.

Portada del Perdón de la catedral del Cuzco. Construida a mediados del siglo XVII, representa un paso adelante en la evolución del barroco peruano.

Muralla inca. Restos del palacio del inca Huayna-Capac en el Cuzco, edificado con piedras de colosal tamaño perfectamente ajustadas.

Vista parcial de Machu Picchu. Situada al norte del Cuzco, en un apartado y escondido valle de los Andes, la ciudad-fortaleza de Machu Picchu acogió a los indios peruanos que no querían someterse a los españoles. *Asombra tanto por sus proporciones y la cantidad de trabajo que exigió como por la grandiosidad del paisaje natural.*

IL·LUSTRACIONS:

«CIVILIZACIÓN» ED. VICENS-VIVES

Tema: Descolonització i tercer Món.

Comentari i fotografies sobre la descolonització. És curiós que no s'utilitzi ni una sola imatge de com ho passaven els colonitzats, ni de les situacions a què es veien sotmesos. En canvi aquesta fotografia contribueix a emmascarar la realitat (pàg. 184).

Al aeropuerto de Bruselas llegan los refugiados del Congo Belga. La descolonización *no fue un proceso tranquilo y festivo: provocó dramas humanos, ruinas de negocios, muertes. En el rostro de los refugiados se refleja el miedo de los últimos meses y la angustia ante el comienzo de un futuro desconocido.*

B) NIVELL D'ETNOCENTRISME: Per al tema sobre Descolonització i Tercer Món trobem aquestes cites al manual «CIVILIZACIÓN» d'Ed. Vicens-Vives: «Los pueblos coloniales han podido conocer la existencia de niveles de vida, en las metrópolis, muy superiores a su calidad económica y cultural» (pàg. 130). «Al terminar la Segunda Guerra Mundial, Estados Unidos y Rusia se erigen en líderes de dos bloques de naciones; fuera de los bloques quedan un *numeroso grupo de países subalimentados y subdesarrollados, a los que políticamente se llamará no alineados*» (pàg. 199).

És notable en aquest tipus d'afirmacions la falta total d'una sensibilitat en disposició de captar aspectes que no siguin reduccionismes economicistes.

El poder de frases com aquestes resideix precisament en el seu simplisme reflexiu; per exemple parlar de moviment de països no-alineats com un Moviment de països subalimentats i subdesenvolupats és no entendre, ignorar o falsejar el seu significat com a Moviment oposat a la divisió del món en blocs antagònics, és ignorar els seus esforços per crear un Nou Ordre Econòmic Internacional, etc..

C) NIVELL DE RACISME: Utilitzar arguments totalment «demodés» segueix constituint en els manuals escolars una constant objectivament superable, com és el cas de la utilització d'aquesta mena d'argumentacions: «*Estadísticamente la raza blanca está en retirada, lo que ha contribuido a suscitar también un deseo de independencia en los pueblos prolíficos (de alta natalidad)*» (pàg. 180). (En el Manual «Civilización» d'Ed. Vicens Vives).

D) ESTEREOTIPS: Prolífics són també els estereotips que fan referència fonamentalment als bàrbars, als àrabs i a d'altres pobles maleïts per la Història. Comentarem les citacions següents, extretes del manual «Historia de las Civilizaciones y del Arte», ed. Anaya. «*Las devastaciones y la inseguridad que trajo la nueva situación, produjeron una cadena de hechos económicos que refle-*

jan un claro retroceso: ...la restricción del comercio marítimo y terrestre (sufrió un golpe definitivo con la llegada de los árabes) la casi desaparición de la industria, la expropiación de tierras por parte de los invasores... Se estableció por tanto, una economía rural con una escasísima actividad comercial... predominio economía cerrada... tenía que autoabastecerse». (pàg. 99)

És comú a la majoria de manuals presentar d'aquesta forma tan negativa la suposada irrupció dels bàrbars, raó per la qual hom podrà afirmar que és un estereotip totalment acceptat. Però sabem perfectament que la crisi de l'Imperi Romà d'Occident era una crisi que estava en marxa des dels segles II i III de l'era Cristiana; sabem també que la suposada «irrupció» dels bàrbars no és tal, car aquests estaven assentats en el «limes» romà des de feia segles i les relacions entre l'Imperi i aquests eren freqüents, fins i tot eren utilitzats com a defensors de les fronteres romanes; sabem que la fracturació de l'Imperi va ser possible per la seva debilitat estructural i que les suposades «invasions» no van ser més que *grans migracions* de poblacions esperonades per importants canvis climàtics.

Per altra banda és notable la contraposició als valors occidentals en franca crisi: comerç marítim, incipient industrialització..., d'altres valors que constituïrien la negació d'aquests: economia rural, economia tancada sense comerç, autoabastament... Hom pot observar com s'enfronta economia rural/economia urbana, preludi de l'enfrontament camp/ciutat, peça fonamental de la concepció Occidental de progrés/endarreriment.

En el cas dels musulmans, o millor dit del tema que fa referència a l'Islan, trobem una interessant col·lecció de citacions estereotipades: «*La guerra santa explica, en buen grado, la inmediata expansión militar del Islam. Se trataba de un ejército para Alá, en el que el pobre beduino, que nada tenía, podía ganar, después de muerto, un paraíso material lleno de todo tipo de goces*» (pàg. 126). «*Se trata de una alta síntesis de elementos variados, recogidos de los distintos pueblos que pasaron a su órbita política o de aquellos otros con los que se relacionaron...*

es una *civilización sincrética* a base fundamentalmente de valores orientales (persas, hindúes, chinos) y clásicos (sobre todo griegos) recogidos a través de Bizancio» (pàg. 129), «Historia de las Civilizaciones y del Arte», editorial Santillana.

Generalment hom parla de l'islam i de la seva força expansiva, durant els segles VIII, IX i X, en referència a un element fonamental de la seva doctrina religiosa i política: «la guerra santa» o «jihad»; amb aquesta referència se suposa una mena de «força fanàtica» que impulsava els beduïns del desert aràbic a conquerir el món. En primer lloc la «jihad» és, sobretot, una força interna, una força espiritual que obliga el musulmà a lluitar interiorment contra les forces que volen apartar-lo del veritable camí islàmic; després també és una força defensiva, mai ofensiva, per lluitar contra els enemics exteriors de l'islam. En segon lloc, i com està pràcticament demostrat per prestigiosos historiadors, el procés d'islamització de la major part dels territoris musulmans d'avui dia i del passat (Al-Andalus, per ex.) es produí de forma lenta i pacífica, sense imposicions, ajustant-se a les particularitats culturals dels pobles que prenién l'islam com llur religió pròpia. Aquest procés fou divers segons els casos, per exemple en el cas Peninsular i segons ens ho demostra Ignacio Olagüe³, la islamització va consistir en una lenta transformació interna dels arrians ibèrics, enfrontats com recordarem als trinitaris (Don Rodrigo, etc...) des del Concili de Nicea; lenta transformació esperonada per les aportacions de savis, viatgers, etc.. que arribaven sovint a la Península.

Respecte a l'altra citació que parla de la civilització islàmica com d'una civilització «d'alta síntesi», podem dir que és un argument utilitzat molt correntment en un intent de restar originalitat a les aportacions civilitzadores musulmanes. Hom pretèn emfasitzar aquí el procés sincrètic en un clar intent de ressaltar aquest procés en una determinada cultura, i no com un procés normal i generalitzat a totes les cultures. Tota civilització és dinà-

3. Veure bibliografia.

mica i en el seu dinamisme integra aportacions vàries; la civilització occidental n'és l'exemple més clar i no per això està mancada d'originalitat.

E) CONTACTES AMB OCCIDENT, FONAMENT HISTORICITAT D'ALTRES CULTURES: Dèiem en un altre lloc que el problema no és solament i exclusiva el missatge que hom rep dels manuals sinó les implicacions ideològiques profundes que formen part d'aquest missatge. Revisem per exemple el concepte de «descobriment d'Amèrica».

El concepte fa referència, efectivament, a un esdeveniment grandios en la història de l'Europa de l'Edat Mitjana, aquesta, autocentrada en la Mediterrània, coneixia, és cert, rutes que costejaven Àfrica i les famoses rutes de la seda que la relacionaven amb l'Extrem Orient. Fou un esdeveniment grandios que la historiografia occidental, legitimadora profilàctica de la seva matriu generadora, ha mitificat a través del concepte «DESCOBRI-MENT». Així Occident, suposat centre del Món, «descobreix» altres mons o bé els incorpora a la «Història», con si aquests fossin «objectes» que hom pot «descobrir» o incorporar al calaix personal i intransferible d'una Història Mundial que neix amb Occident.

«Se trata de una gran aventura (el Descubrimiento) de los tiempos modernos, llevada a cabo fundamentalmente por españoles y portugueses. Son los grandes descubrimientos geográficos, que amplían la imagen del mundo en su auténtica dimensión e incorporan la presencia del continente americano, hasta entonces desconocido (pàg. 201. «Historia de las Civilizaciones y del Arte» Ed. Santillana).

«La mayoría de las naciones jóvenes (se suposa que del tercer món) eran colonias y su ingreso en la vida mundial es reciente» (pàg. 179 «Civilización» Ed. Vicens Vives).

F) TERMINOLOGIA VALORADORA: Proposem con senzill exercici de lectura i posterior comparació que

s'avaluï la càrrega «valoradora» d'ambdós textos i es reflexioni sobre els subtils mecanismes que ens van introduint en una lògica etnocèntrica:

1. La romanización. El *proceso de asimilación* de la Península a Roma es conocido con el término de *romanización*: Comenzó prácticamente a la vez que la conquista y se extendió a lo largo de todo el período de permanencia de los romanos en ella.

Es obvio que, al igual que ocurrió en la conquista, las distintas regiones hispánicas conocieron un proceso diferente del fenómeno e, incluso, unos resultados asimismo distintos. Fueron la Bética y la costa del Este las zonas más rápidamente asimiladas, mientras que el resto conservó situaciones culturales más *autóctonas*, perviviendo mayores elementos estructurales indígenas.

Los resultados para amplias regiones peninsulares fueron de plenitud de la vida urbana, la consolidación de un complejo sistema viario, el uso del latín, la extensión del derecho romano, *la construcción de grandes edificios públicos, la integración a niveles superiores intelectuales y políticos* dentro del mundo romano..., etcétera.

En definitiva, fueron *siete siglos de fecunda convivencia* que marcaron, indudablemente, a los habitantes de la Península, y sin los cuales es difícil comprender el desarrollo histórico posterior.

2. La islamización. *La conquista musulmana* de la Península no supuso el aniquilamiento de la población hispanogoda; por el contrario, ésta siguió siendo mayoritaria dentro de Al-Andalus. Ahora bien, lo que sí produjo fue la islamización de la mayor parte de los habitantes de las *regiones sometidas a los invasores*. Esta islamización comenzó inmediatamente, aunque cabe distinguir varias fases antes de que adquiriese profundidad. En un primer momento, y sin que la fomentasen los musulmanes, se inició *la conversión al islam: la razón de la misma* hay que buscarla en el *intento de la masa por disfrutar de las ventajas sociales y económicas de la nueva situación*. Aunque estos conversos, los muladíes, continuaron ex-

presándose en romance, lo que persistió durante varios siglos, su nueva fe les hizo adoptar las costumbres de los dominadores y los introdujo en un mundo cultural distinto al de sus mayores, lo que supuso la ruptura con la tradición de la España visigoda. Con posterioridad, la islamización se afianzó gracias a la labor de las mismas autoridades que necesitaban lograr una afirmación del nuevo Estado creado; para ello, la extensión de la cultura islámica fue programada como una primera necesidad. El desarrollo histórico posterior, con las sucesivas aportaciones de sangre norteafricana, fue diferenciando más a la población de Al-Andalus de los cristianos del Norte; *el fanatismo religioso de algunos momentos*, por ejemplo con los almorávides, *hizo el resto*.
(pàg. 76 i 96 «Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos» Ed. ANAYA)

G) SELECCIÓ AUTOCENTRADA DE DADES I ES-DEVENIMENTS «IMPORTANTS»: Assistim a una mena de censura suposadament inconscient que es deixa portar per aquests mecanismes ideològics que mencionàvem; es tracta de la selecció i presentació d'aquelles dades i esdeveniments «importants» en detriment d'altres, suposadament «menys importants», en funció d'una escala de valors marcada per l'etnocentrisme. La forma i l'ordre de presentació influeixen també en el lector, que rep la significació tal i com nosaltres volem que la rebí. Generalment, quan es parla de les causes i factors de la descolonització s'atorga més importància als factors externs que a aquells propis i interns que formen part de la dinàmica del poble en qüestió. Així en el manual «Historia de las Civilizaciones y del Arte» Ed. Anaya, quan es parla d'aquests factors i causes de descolonització, es col·loca en primer terme els factors externs de forma sistemàtica i al llarg de 38 línies, en segon terme, als factors interns se'ls concedeix 22 línies i la seva exposició deixa de ser sistemàtica i clara.

Per altra banda, en tots els llibres analitzats hem pogut constatar en els apartats que fan referència a la Descolonització i el Tercer Món una excessiva concentració de

continguts i informació, constituïda fonamentalment per una sèrie de dades, noms de països, noms de líders, polítics i ministres, noms de tractats i conferències... Una sèrie de dades que no serveixen gens per sensibilitzar ningú i menys encara per apropar-lo o interessar-lo pels temes mencionats. El resultat serà el contrari: un rebuig d'aquest o un tractament a classe molt superficial i insuficient.

H) EVOLUCIONISME SOCIAL: És innegable que totes les societats humanes evolucionen, és a dir que tenen una dinàmica, que es mouen en definitiva. El problema ve donat quan hom suposa les diferents civilitzacions orientades totes en una mateixa direcció i amb les mateixes etapes, i el problema passa a ser preocupant quan hom suposa que és la civilització occidental el model o prototip que ha d'orientar la resta.

Hem d'insistir en el fet que totes les cultures tenen el seu propi ritme i per tant la seva pròpia evolució, ni més «bona» ni més «dolenta», ni «millor» ni «pitjor».

Un estudiós de la Civilització Xinesa reflexionà d'aquesta manera sobre el tema: «La Fal·làcia bàsica de l'eurocentrisme és, per tant, la suposició tàcita que, donat que la ciència i la tecnologia modernes, les quals es desenvoluparen certament a l'Europa postrenaixentista, són universals, tot allò que és europeu també és universal» «...suposar que la ciència, ja sigui la pura com l'aplicada, sorgí totalment formada del cos del Renaixement europeu, és absolutament fals; hi ha hagut una llarga preparació de segles que han vist de quina forma Europa absorbia el coneixement àrab, el pensament indi i la tecnologia xinesa» (Joseph Needham ⁴).

Els nostres manuals escolars, nogensmenys, insisteixen en un model d'evolució social totalment passat de moda, un model d'evolució unilineal superat per les diferents aportacions històriques i etnològiques. Vegem-ne alguns exemples:

4. «Dentro de los cuatro mares. El diálogo entre Oriente y Occidente». Veure bibliografia.

«El tránsito hacia los tiempos históricos se hizo gradualmente y en distintas fechas: temprana en el Próximo Oriente; más tardía en el oeste mediterráneo. El norte de Europa permaneció en la Prehistoria hasta los comienzos de la Edad Media; gran parte de América hasta la llegada de los españoles, y todavía existen en algunos lugares apartados grupos humanos que viven como nuestros antepasados prehistóricos...» (pàg. 15 «Historia de las Civilizaciones y del Arte». Ed. Anaya).

«La prehistoria abarca el período de tiempo que va desde el momento en que el hombre empieza a ser tal hasta que es capaz de legar a sus descendientes testimonios escritos» (pàg. 12)... «El más antiguo y largo período de la Prehistoria es el Paleolítico, que se prolonga desde la aparición del hombre hasta el milenio IX a. de JC. en las regiones más evolucionadas» (pàg. 12-13 «Historia de las Civilizaciones y del Arte» Ed. Santillana).

¿Les cultures que optaren por una forma o sistema d'expressió no escrita, aquestes són, seran i eren prehistòriques, encara que a altres nivells desenvolupessin les sofisticacions més inimaginables? ¿Què són els temps històrics i qui fixa el criteri per parlar de cultures històriques o prehistòriques? Les categories classificadores de l'arqueologia com Paleolític, etc... fa temps que s'han demostrat reduccionistes i insuficients per tractar d'establir perioditzacions històriques amb una certa validesa universal.

I) RETOLACIÓ D'APARTATS: Molts cops l'emissió d'un missatge deformat etnocèntricament es produeix en la mateixa retolació d'un apartat, i fins i tot en el títol d'un llibre. És molt efectiva aquesta fórmula perquè segueix, en certa mida, la tècnica utilitzada en els grans titulars de periòdics i mitjans de comunicació: és un missatge breu, amb una força informativa molt concreta, fàcil d'assimilar i de recordar.

A continuació presentem unes quantes retolacions d'apartats i el títol d'un manual escolar:

«LA PRIMERA CIVILIZACIÓN URBANA» (pàg. 26)

«EL NACIMIENTO DE LA CIVILIZACIÓN URBANA» (pàg. 28)

«UNA RELIGIÓN TOTALMENTE ORIGINAL: LA DEL PUEBLO HEBREO» (pàg. 37)

Aquestes retolacions pertanyen al llibre «Civilización», ed. Vicens-Vives.

El títol del manual que presentem seguidament pertany al llibre «GEOGRAFÍA E HISTORIA DE ESPAÑA Y DE LOS PAÍSES HISPÁNICOS», Ed. Anaya.

Amb aquest títol hom pressuposa que els països hispànics són tots aquells que eren colònies, encara més, hom pressuposa que la seva identitat ha estat totalment substituïda i en el seu lloc hi figura la hispànica. Hauríem de saber que, concretament els països americans amb llengua castellana, són fonamentalment indis: Guatemala, Bolívia, Perú, Equador..., i africans: l'àrea del mar Carib.

És una pretensió colonialista la denominació de «Países Hispánicos», però veiem que en acceptar-la com a titulació d'un llibre es normalitza i es fa habitual tal pretensió; no hi ha argumentació, hom juga als fets consumats i evidentment el missatge serà plenament assimilat i acceptat.

J) ALFABETISME: Considerar l'expressió escrita com part d'un procés d'evolució universalitzable a totes les civilitzacions és moneda corrent en els nostres manuals.

Així, tant per accedir a la «història» com per accedir a la «civilització», hom estaria obligat a adoptar l'escriptura com la forma d'expressió més sofisticada. Vindria a ser «l'esglaió superior», en relació a la forma de transmetre la tradició o de comunicar-se, on totes les societats haurien de dirigir llurs esforços: «*La Larga etapa de la vida de la humanidad durante la cual el hombre no conoció la escritura se ha venido en llamar Prehistoria*» (pàg.12) («Historia de las Civilizaciones y del Arte», Ed. Santillana)... «Con todo ello la revolución en la vida del

hombre se opera de forma clara. *Pronto ese progreso llevará al conocimiento y uso de los metales y a la invención de la escritura*. (pàg. 13) (mateix llibre).

Evidentment això és una barbaritat, car la comunicació i fins i tot la transmissió de la tradició es poden realitzar de mil formes, sense que això impliqui una desvaloració o una mancança fonamental; recordem per exemple la quantitat de mites, llegendes, contes, etc... que precisament serveixen per garantir la continuació, bé d'unes normes culturals o bé de qualsevol cosa referida a la perpetuació d'una societat.

Ara bé, actualment i a causa de les necessitats provocades per la irrupció dels mitjans de comunicació (que veritablement han universalitzat els missatges fonamentalment de caràcter occidental), i del predomini de l'expressió escrita en relació a totes les esferes de la vida, moltes cultures àgrafes estan constituint llur alfabet per poder desenvolupar l'escriptura.

K) SIMPLIFICACIONS I OMISSIONS: Amb la pretesa excusa de rebaixar continguts, els autors dels manuals cauen fàcilment en els paranys que la seva ideologia etnocèntrica els prepara. Amb la simplificació i omisió es privilegia allò que d'una forma valoradora se suposa fonamental, i s'amaga o senzillament es censura allò que no interessa que l'alumne sàpiga: «Se encontraron nuevas y muy importantes fuentes de riqueza... La gran afluencia de plata y oro procedentes de América provocó en Europa la revolución de los precios y contribuyó poderosamente a la consolidación del capitalismo comercial» (pàg. 206 «Historia de las Civilizaciones y del Arte», Ed. Santillana)

Molts cops l'objectivitat científica serveix per amagar els crims i la brutal explotació que feren la seva contribució a la «revolució dels preus» a l'Europa del XVI.

L) PRESENTACIÓ DELS VALORS OCCIDENTALS: En moltes ocasions la deformació, caricaturització i degradació d'una cultura no són necessàries per presentar etnocèntricament un poble. La sofisticació del sistema

consisteix a ressaltar i accentuar els valors occidentals de tal forma que la negació de «l'altre» no es produeix per al·lusió, ni per omissió, sinó per substitució, car del que en realitat se'ns parla és de civilització Occidental.

En l'exemple que a continuació segueix, el «cinisme científic» presenta d'aquesta forma les causes de la descolonització: «... Se pretendía romper con el dominio occidental, en virtud de unas *ideas de libertad e independencia que la propia civilización de Occidente llevaba en sus entrañas*»... «En la raíz del *deseo liberador está la propia civilización de Occidente*. La Carta de las Naciones Unidas y la declaración Universal de los Derechos Humanos proclaman el derecho de autodeterminación de los pueblos y su libertad» (pàg. 374 «Historia de las Civilizaciones y del Arte», Ed. Santillana).

Peter Worsley, una autoritat en temes relacionats amb el tercer món, afirma el següent: «... però fóra una forma totalment eurocèntrica d'apropar-nos al nacionalisme modern del Tercer Món observar-lo com si estigués compost d'imitacions de prototips occidentals: liberalisme, socialisme i comunisme. El nacionalisme dels països colonitzats prengué, cada cop més, característiques pròpies. Evidentment, la nació fou un fenomen diferenciat a Àsia i Àfrica. Sorgí de les històries culturals africanes i asiàtiques... Per tant, el nacionalisme del Tercer Món ha de ser entès en termes de si mateix»⁵.

M) LEGITIMACIÓ DE L'ACCIÓ D'OCCIDENT: És realment sorprenent i paradoxal veure com els manuals es transformen en una mena d'al·legats exculpatoris de les responsabilitats occidentals en les violències i injustificables genocidis que la colonització provocà. Resulta realment còmic veure els arguments utilitzats per intentar mantenir el nivell de superioritat que la civilització occidental ha assolit, a través de les diferents premisses etnocèntriques desenvolupades en els diferents apartats del manual, i que podria veure's alterat si hom arribés a la

5. Veure bibliografia.

conclusió que aquesta civilització es fonamenta en la violència i l'assassinat.

Per totes aquestes coses no ens han de sorprendre ni fer riure argumentacions com la següent: «*Antes de la llegada de los españoles no existía la ganadería (fa referència a Amèrica), y la agricultura era rudimentaria; se introdujo el arado, y el cultivo de trigo, cebada, vid y otras plantas europeas. La ganadería lanar y vacuna hizo posible un régimen alimenticio rico en proteínas y la introducción de los animales de carga y los vehículos de ruedas evitaron que todos los transportes se hicieran a hombros de indios*» (pàg. 173 «Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos», Ed. Anaya).

També es poden utilitzar els sofriments dels colonitzadors per suavitzar i justificar llur immisericòrdia amb els indis: «Un puñado de hombres audaces se lanzó a la conquista del extenso continente que existía tras las primeras tierras descubiertas...; c) Los conquistadores tuvieron que enfrentarse a pueblos de una gran diversidad cultural; bandas errantes en unas regiones; poderosos y muy poblados imperios en otras; d) El medio en el que tuvieron que desenvolverse fue, muy a menudo, completamente hostil...; f) No pudo librarse la conquista de las inevitables violencias y crueldades, propias de hombres rudos, acostumbrados a dirimir asuntos sin ningún respeto por la vida humana» (pàg. 172 «Historia de las Civilizaciones y del Arte», Ed. Anaya).

N) ERROR DE FET I SIMPLIFICACIÓ: L'error de fet i simplificació està estretament relacionat amb l'altre apartat que feia referència a les omissions i simplificacions; generalment en l'error de fet i simplificació es produeix no una equivocació en l'exposició del fet, sinó una equivocada, simplificada i distorsionada interpretació d'aquest. El problema, però, està en la predisposició per orientar aquesta interpretació, i en la recerca de material de suport que s'ajusti a la nostra predisposició. És per això molt més digne fugir de la pretesa objectivitat i exposar senzillament quins són els objectius que es pretenen assolir amb la informació que es proporciona;

d'aquesta manera, com a mínim, no enganyarem ningú.

Els exemples que segueixen poden il·lustrar una mica el que diem «*La expansión* (de los árabes) por la mayor parte del territorio peninsular se hizo con una rapidez asombrosa, *explicable* por el *grado de desintegración* a que *había llegado la España* visigoda y porque *encontraron los apoyos* del partido witizano y de los judíos *establecidos* en España... la *expansión* utilizó la diplomacia estableciendo continuos pactos con los jefes locales de las distintas regiones peninsulares» (pàg. 93 «Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos», Ed. Anaya). Ja hem dit més amunt, si seguim la tesi d'Olagüe, que no hi va haver cap invasió àrab a la península, que tan sols hi arribà un petit escamot que ajudà «al partit witizà», i que la introducció i desenvolupament del l'islam fou, per una part, una lenta transformació dels arrians, i per l'altra, una lenta però contínua aportació de viatgers, savis, científics, etc... procedents d'Orient Pròxim. No hi va haver, per tant, «expansión»; i els jueus «establecidos» no ho estaven d'«establerts», eren jueus espanyols, com hi podia haver arrians espanyols, o catòlics trinitaris, i més tard musulmans.

«*La desadecuación de la organización económica de estos pueblos jóvenes* (es refereix als pobles que han assolit llur independència després de suportar la colonització) *va a unir-se a grandes tasas de natalidad. De ahí viene el subnutrimiento y el hambre*». (pàg. 376 «Historia de las Civilizaciones y del Arte», Ed. Santillana).

Aquest reduccionisme en la interpretació d'uns fets que caracteritzen a grans trets els països del tercer món, forma part d'un corrent d'opinió molt generalitzat que pretén reduir els problemes estructurals d'aquest a una «desadecuació organitzativa en l'economia i a grans taxes de creixement poblacional». Es tracta d'oblidar o passar per alt l'existència d'uns mecanismes a nivell internacional que impossibiliten la superació, per part d'aquests països, de les «disfuncions» de llur funcionament, ens referim a un intercanvi desigual, un deute extern, un FMI, un Banc Mundial, unes multinacionals, un mercat

que regula l'oferta i la demanda en funció de les necessitats i voluntat dels països occidentals...

Per altra banda és una descortesia, i una falta de respecte total o una total ignorància, denominar «estos pueblos jóvenes» (fórmula molt generalitzada en la majoria de manuals analitzats) a nacions mil·lenàries, amb una sofisticada civilització i una «profunditat històrica» que fins i tot supera la representada per la majoria dels pobles d'Occident, ¿quants anys tenen civilitzacions com la Xinesa, l'Egípcia, la Iraní, la Vietnamita, l'Argelina...?

CONCLUSIONS:

Enumerarem a continuació de forma breu i sistemàtica aquells aspectes que considerem necessari ressaltar i en els quals hem insistit al llarg de toda la investigació:

1. L'etnocentrisme és fonamentalment un mecanisme, adscrit a la ideologia, que deforma i vulnera la racionalitat i la lògica profunda d'altres civilitzacions. És per això que no es tracta solament d'eliminar un seguit de citacions i d'il·lustracions dels manuals escolars més corrents, sinó que es tracta de realitzar un esforç interrelacionat a tots els nivells de la vida social. A l'ensenyament es concretaria en un esforç didàctic dels professors, fonamentalment, i dels editors de manuals, els quals haurien de presentar de forma coherent i lògica, un cop suprimides les vulgaritzacions i estereotipacions, les cultures i civilitzacions no-Occidentals.

2. No serà necessari augmentar els continguts de les programacions escolars de BUP, FP, COU, etc... per presentar i fer reconsiderar la importància d'un món pluricultural i divers. Es tracta d'utilitzar de forma intel·ligent els blocs metodològics que hem presentat al llarg de la investigació, i d'aquesta forma introduir les reorientacions i recomanacions proposades, amb una elecció més precisa i uns materials i recursos didàctics apropiats.

3. L'Objectiu didàctic fonamental tractaria de presentar el decurs de la història com la successió de múltiples projectes civilitzatoris; tots amb una absoluta coherència interna i amb una dinàmica particular.

4. La Història d'Occident no és la història Universal com tampoc no és la «Historia de la civilització més important de les hagudes al llarg dels temps». La modèstia ha de substituir la prepotència, en reconèixer el dinamisme propi de cada civilització (de totes) que integra i adapta aportacions vàries i diverses: *tota civilització és sincrètica*.

5. Necessitat de superar l'eurocentrisme tradicional de les ciències socials, amb les aportacions que ens proporciona la «irrupció» del tercer món, com fenomen d'una pluralitat civilitzatòria aclaparadora.

6. L'etnocentrisme prefigura una visió deformada del món, de tal forma que és molt fàcil justificar certes mesures polítiques i econòmiques neocolonials, manipulant hàbilment aquest mecanisme ideològic.

7. L'etnocentrisme forma part d'una ideologia proto-racista que, a un nivell més complex (s'han de donar una sèrie de circumstàncies: socials, econòmiques, culturals, polítiques...) es configura en ideologia racista la qual, fonamentada en pseudo-lleis biosociològiques, justifica la superioritat d'una raça. Assistim a un augment considerable, a l'Europa comunitària i civilitzada, de sentiments xenofòbics i racistes, paral·lelament a una rellançament d'ideologies feixistes i nazis.

8. La utilització de material didàctic complementari pot ser bàsica per introduir en les escoles temàtiques que sensibilitzin l'alumnat respecte al tema sobre el qual hem estat insistint.

És molt important en la didàctica de les ciències socials la utilització de material didàctic gràfic: cartografia, pel·lícules, diapositives, còmics...

9. La nostra realitat quotidiana és plena d'aplicacions immediates i pràctiques dels criteris que hem anat desenvolupant: ja no solament a nivell de la pluralitat cultural que caracteritza la nostra societat i el conjunt de l'Estat, sinó també en el creixent i abundós augment de població immigrada del tercer món.

10. Criticar i discutir les presents aportacions és un bon mitjà per començar a reconsiderar i qüestionar aspectes poc tractats en la didàctica de les ciències socials en el nostre país.

ANNEXOS:

De forma breu i sense pretensions d'exhaustivitat, per la mateixa manca d'espai, volem indicar alguns textos i materials així com una extensa bibliografia, que poden ser utilitzats provisionalment i mentre no s'editi cap altre material al respecte, per treballar a classe els apunts didàctics que hem anat suggerint.

Citació del Llibre: «Free Jazz Black Power» de Philippe Carles i Jean-Louis Comolli.

«Una de las características más acusadas del Blanco occidental ha sido siempre la convicción, fanática y por así decirlo fruto de los instintos, de que sus ideas a propósito del mundo son eminentemente envidiables y, lo que es más, de que quienes no se sienten atraídos por ellas, o al menos no las encuentran admirables, son salvajes o enemigos». LeRoi Jones, (pág. 75).

ANNEXOS A L'APARTAT DE «DESCOLONITZACIÓ I TERCER MÓN»

Del llibre: «Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française» SOLDE, León G.

Me siento ridículo
con sus zapatos, con sus trajes de etiqueta,
con sus camisas almidonadas, con sus cuellos duros,
con sus monóculos y sus sombreros hongo.

Me siento ridículo
...
con mis miembros, fajados y debilitados,
llevándose la belleza de mi cuerpo en taparrabos.

Me siento ridículo
uno de sus cómplices, uno de sus alcahuetes,
asesino entre los asesinos, mis manos atterradoramente
rojas
con la sangre de sus civilizaciones....

Del llibre «La Descolonización de Africa: Africa Austral
y el Cuerno de Africa» Ed. Serbal/Unesco. Barcelona
1983.

«La principal objeción... al término «descolonización» da a entender que ciertos problemas endémicos han sido resueltos cuando en realidad dista mucho de ser cierto... (y) da cierta credibilidad a la propaganda auto-justificativa de los imperialistas que pretenden también que en todas partes las cosas están mejorando... continuar haciendo uso del término «descolonización», cuando es el neocolonialismo lo que impera, es insistir en emplear un lenguaje ambiguo con el fin de favorecer la confusión de ideas y la prolongación del pillaje y el saqueo de los países neocolonizados» (Hagos Gebre Yesus, a pàg. 167).

«Contrariamente a los imperialistas de antes, el imperialismo actual no se relaciona con los pueblos de los países neocolonizados en un clima de rivalidad encarnizada... los imperialistas contemporáneos ya no compiten entre ellos respecto al «Tercer Mundo», al contrario operan con una unidad de objetivos en una dirección perfectamente estudiada. A todos los niveles, económico o político, cultural o ideológico, militar o tecnológico, sus actividades se caracterizan por una sólida cohesión y se llevan de manera paralela y complementaria... Lo que los diversos campos imperialistas temen más (es) el peligro siempre presente de las guerras de liberación nacional que arruinarían todo el sistema imperialista y de explotación capitalista» (el mateix autor, pàg. 169).

Del llibre «La Descolonización del Africa Portuguesa»
d'Amílcar Cabral. Ediciones Periferia 1975.

«Somos pueblos africanos, no hemos inventado muchas cosas, no poseemos en la actualidad las armas especiales que otros poseen, no tenemos grandes fábricas, no tenemos siquiera para nuestros niños los juguetes que tienen otros niños, pero tenemos nuestros propios corazones, nuestras propias cabezas, nuestra propia historia... Los colonialistas afirman habitualmente que fueron ellos los que nos introdujeron en la historia: demostraremos hoy que no ha sido así. Ellos nos hicieron abandonar la historia, nuestra historia, para seguir el progreso de su historia. En la actualidad, al tomar las armas para liberarnos, al seguir el ejemplo de otros pueblos que han tomado las armas para liberarse, deseamos regresar a nuestra historia, sobre nuestros propios pies, con nuestros propios medios, a través de nuestro propio sacrificio». (pàg. 81)

«Hay alguna manifestación de civilización y cultura mayor que la mostrada por un pueblo que toma las armas para defender su derecho a la vida, al progreso, al trabajo y a la felicidad?» (pàg. 83).

Del llibre «Los Condenados de la Tierra» de Franz Fanon, Ed. F.C.E. 1980.

«El colono hace la historia y sabe que la hace. Y como se refiere constantemente a la historia de la metrópoli, indica claramente que está aquí como prolongación de esa metrópoli. La historia que escribe no es, pues, la historia del país al que despoja, sino la historia de su nación en tanto que ésta piratea, viola y hambrea. La inmovilidad a que está condenado el colonizado no puede ser impugnada sino cuando el colonizado decide poner término a la historia del pillaje, para hacer existir la historia de la nación, la historia de la descolonización». (pàg. 45).

«El Tercer Mundo no debe contentarse con definirse en relación con valores previos. Los países subdesarrollados, por el contrario, deben esforzarse por descubrir,

valorar propios, métodos y un estilo específicos. El problema concreto frente al cual nos encontramos no es el de la opción, a toda costa, entre socialismo y capitalismo tal como son definidos por hombres de continentes y épocas diferentes» (pàg. 91).

ANNEX A L'APARTAT «BÀRBARS»

Del llibre «La Era del Capitalismo» d'E.J. Hobsbawm, citant els Goncourt «durante la Comuna de París» (Journaux des Frères Goncourt. París 1957) Ed. Guadarrama 1981.

«El gobierno está pasando de las manos de aquellos que tienen algo a las manos de quienes no tienen nada, de las manos de aquellos que tienen un interés material en la preservación de la sociedad a las de quienes no se preocupan en absoluto del orden, la estabilidad y la conservación... ¿Es que, quizás, en la gran ley del cambio terreno, los trabajadores son para nuestras modernas sociedades lo que fueron los bárbaros para las sociedades de la antigüedad, los agentes convulsivos de la disolución y la destrucción?» (pàg. 231).

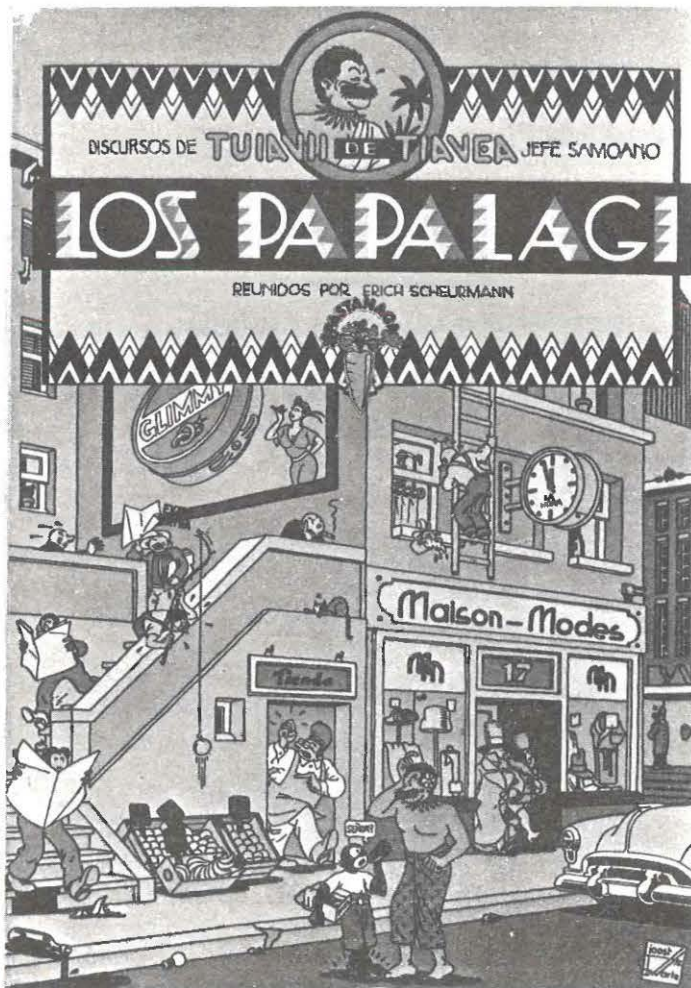
ANNEX A L'APARTAT DE «CIVILITZACIÓ ISLÀMICA»

Del llibre «Vida y Pensamiento en el Islam» de Seyyed Hossein Nasr. Ed. Herder. Barcelona, 1985.

«En los tiempos modernos, como resultado de la pérdida de la perspectiva universal de la tradición *o din* entre la inmensa mayoría de los orientalistas occidentales, así como entre los musulmanes modernizados, los hombres han perdido de vista la unidad de la tradición islámica y los principios unificadores que a lo largo de los siglos han trabado entre sí sus diversos elementos. Los estudios

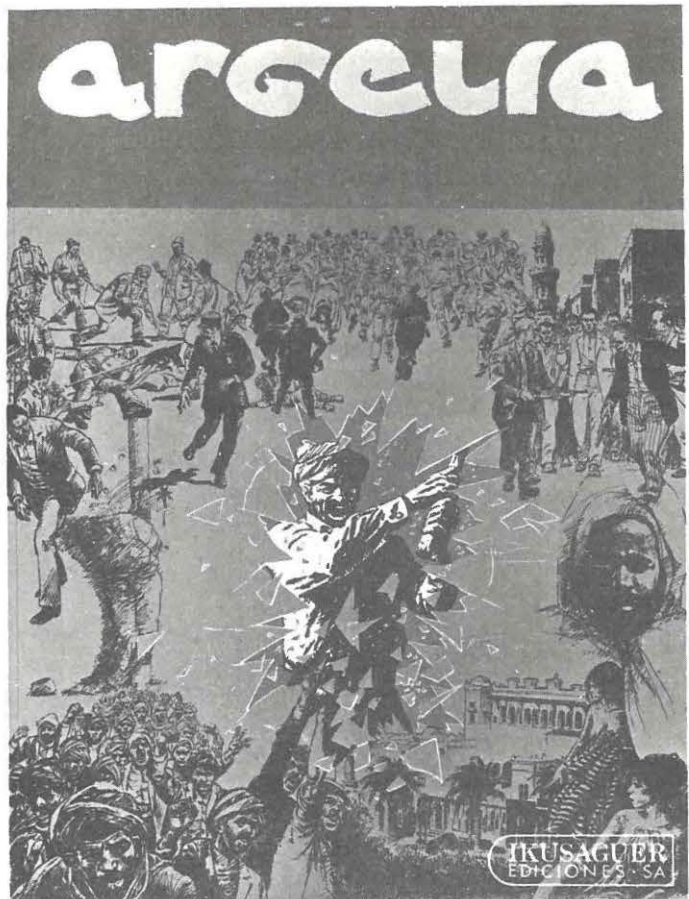
limitados a los métodos históricos y analíticos han tendido, por su método de disección, a olvidar el carácter vivo de su objeto. Han tendido a olvidar que sólo se puede diseccionar una entidad viva después de despojarla de su vida. Se ha trabajado duramente para demostrar que cierta piedra del patio de una determinada mezquita procede de unas ruinas romanas o bizantinas cercanas, o que una determinada palabra o idea penetró en el árabe procedente del asirio o del griego, pero se ha olvidado la función de esa piedra en la totalidad del espacio sagrado de la mezquita o de esa palabra o idea en el edificio intelectual en el que se ha integrado. En demasiados casos la pérdida de la visión de los principios ha convertido portentos (*ayat*) en hechos brutos y un organismo vivo en un cadáver.

No es que los estudios históricos o analíticos minuciosos sean ilegítimos. Al contrario, han existido incluso en la erudición islámica tradicional y tienen su lugar propio en los estudios islámicos. Lo que es ilegítimo desde el punto de vista del islam es la perspectiva secular a la que por lo general va unido el método analítico y el historicismo que se opone a la metafísica y a lo trascendente y desea reducir la realidad a su reflejo sobre la superficie del río del tiempo. Por otra parte, los métodos analíticos e históricos pueden emplearse legítimamente en la erudición tradicional y en conformidad con los dictados de la lógica y el sentido común. Pueden ser integrados en un punto de vista superior de modo que conserven sus características positivas pero su limitación no perjudique a la comprensión total y universal de las cosas».

COMENTARI MATERIAL DIDÀCTIC:

ELS PAPA LAGI: Aquest és un petit llibre, molt conegut, fàcil de llegir, molt divertit i totalment recomanable. Ajuda a comprendre el perquè de la necessitat d'un relativisme, i exemplifica a la perfecció les diferents lògiques i racionalitats civilitzadores.

EL CÒMIC: És un recurs didàctic que darrerament s'està utilitzant força, o com a mínim s'està començant a introduir en l'ensenyament. Aquest és un exemple de com podem introduir un tema a classe, interessar els alumnes i potenciar el debat i la discussió sobre el tema que ens interessi desenvolupar: (en aquest cas) colonialisme, descolonització, tercer món... Si més no, aconseguirem imprimir dinamisme i interès a un part de la història que, molt sovint, està feta i presentada en els manuals escolars de forma enciclopèdica: noms de països

desconeguts, noms de dirigents i polítics, dates d'independències o de conferències internacionals.

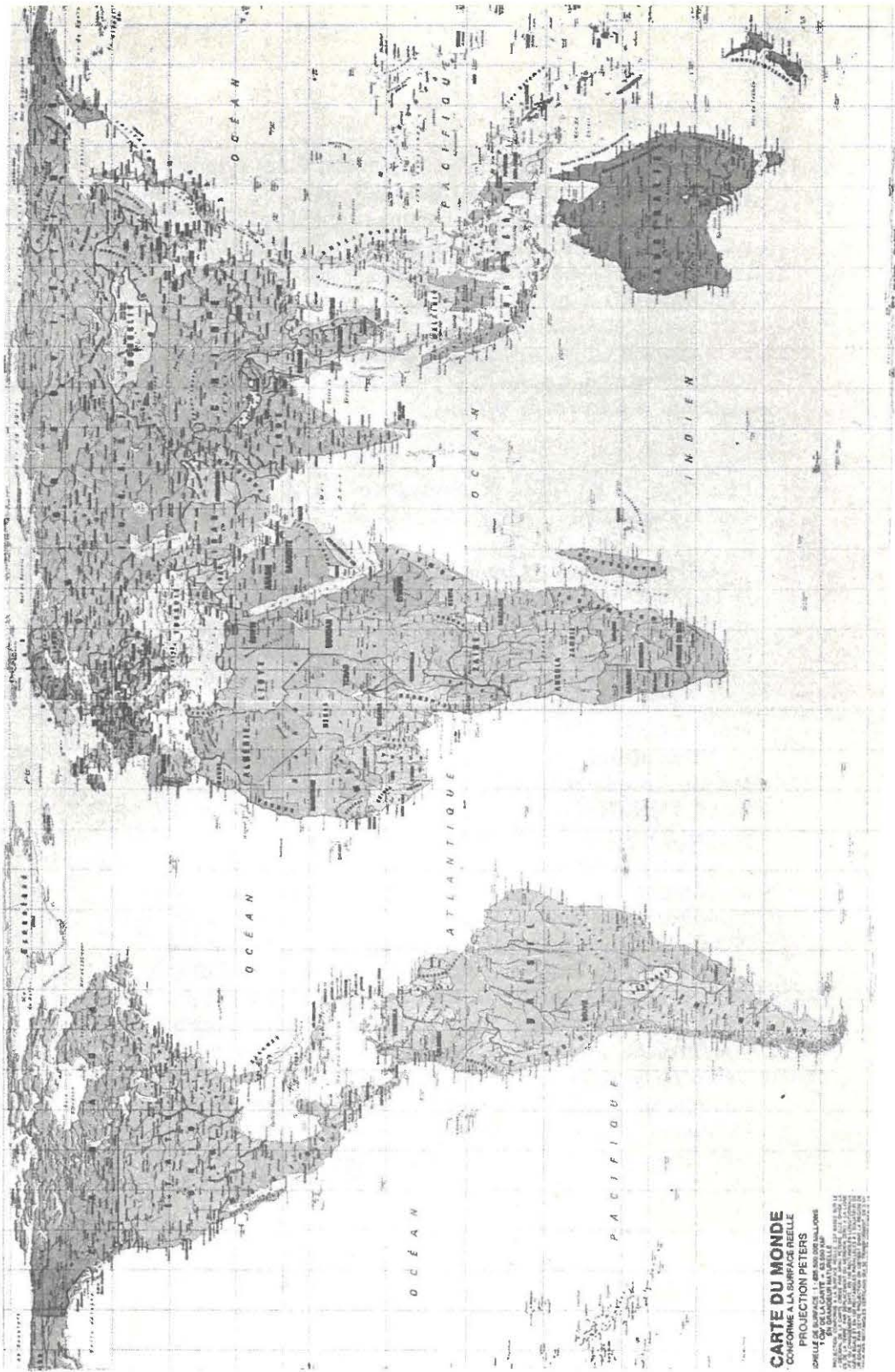
Aconseguirem també que l'alumne consideri la història com un procés causa/efecte que implica amplis sectors de la població en el seu decurs, i que aquesta no queda reduïda al protagonisme únic i exclusiu de personatges concrets o de figures de renom internacional. Veure la història en imatges sempre ajuda a compondre un marc referencial, que molts cops és difícil de transmetre oralment o a través de textos.

PROYECCIÓN PETERS, presentada per les ONGs per al desenvolupament.

«Desde siempre, el hombre ha intentado representar la Tierra en que vive. Muchas han sido las dificultades a superar. La primera sería el conocimiento del mundo que el hombre tiene a través de su persona. Este conocimiento se ha ido perfeccionando y no se puede reprochar al griego Hekatois que representara únicamente la cuenca Mediterránea. ¡De esto hace 2500 años!

Otras dificultades: las explicaciones religiosas del mundo. La enseñanza bíblica que la Tierra es plana. Así, hasta el siglo XIII se difundía un mapa como un disco en el que Jerusalén era el centro.

Cuando el hombre descubrió que la Tierra era redonda comprendió la dificultad que se le presentaba para representar su planeta. Ciertamente la esfera sigue siendo el modo mejor y más fiel de representar el globo terráqueo. Pero esto lleva en sí muchos inconvenientes. Entre ellos, el hecho de no permitir ver la totalidad del mundo de un golpe de vista; otro, que la percepción es imprecisa y deformada a causa de la perspectiva. Por esto, aunque las técnicas modernas de fotografías de aviones o de satélites han prestado grandes servicios para el detalle de los mapas, no han podido responder a todas las exigencias de los cartógrafos en sus planisferios. El planisferio es, ante todo, un documento de trabajo que permite

CARTE DU MONDE

CONFORME A LA SURFACE REELLE
PROJECTION PETERS

ÉCHELLE 1:10 000 000
DÉTAILS DE LA CARTE

apreciar un tema a nivel mundial. Es un instrumento necesario para el navegante, el geógrafo, el político o el pedagogo, etc. Después de Mercator, muchos cartógrafos se han dedicado a corregir las deformaciones de la «proyección cilíndrica». Son los más célebres: Sanson (1650), Bonne (1752), Mollweid (1805), Hammer (1892), Goode (1923), etc. Pero, en la práctica, ha sido la proyección de Mercator la que durante cuatro siglos ha sido más aceptada. Desde un punto de vista técnico no se podrá nunca alcanzar la perfección porque es imposible representar fielmente una forma redonda sobre una forma plana. Por otra parte, la forma de un planisferio representa una elección política, ideológica, cultural... Se comprende esto perfectamente al ver la utilización que se ha hecho del mapa de Mercator (ver páginas interiores). Es difícil saber si Mercator tenía otras preocupaciones que las meramente científicas y no se puede olvidar las grandes cualidades de su mapa, pero hemos de notar que Europa se encuentra muy aumentada. Proporcionalmente, ésta aparece mucho más grande que las regiones al Sur, además, se presenta como el centro del mundo. Así hemos sido educados en la idea de que Europa es el centro del pensamiento y de la acción en el mundo. Hoy en día hemos de cambiar nuestro concepto de las relaciones entre los pueblos. De unas relaciones de dominación hemos de pasar a unas relaciones de solidaridad. A esto nos invita el nuevo planisferio de Peters, más exacto y más real que el de Mercator. Empezaremos por captar de un modo nuevo nuestro mundo.»

BIBLIOGRAFIA:

En aquest apartat recollim tant la bibliografia treballada pel nostre equip com la que considerem que pot ser-vos una eina útil per superar els problemes d'etnocentrisme.

ABDEL-MALEK, Anouar. «Spécifité et Endogénéité». Article fotocopiât. «La Dialéctica Social» Ed. Siglo XXI.

- AGEE, Philip. 1979. «Diario de la CIA». Bruguera. Barcelona.
- ALBESSARD, N. 1969. «El origen de la Humanidad». Plaza y Janés. Barcelona.
- ALEGRIA, Ciro. «El mundo es ancho y ajeno». Alianza Ed. Madrid.
- AMIN, Samir. 1974. «El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico». Fontanella. Barcelona
- ANTHROPOS. 1985. «Raimundo Panikkar». Núm. 53-54. Anthropos. Barcelona.
- A.F. «ISLAM ET OCCIDENT». 1984. «L'image de l'Islam dans les manuels scolaires français». Association Française «Islam et Occident». Paris.
- ATLAS HISTÓRICO MUNDIAL. 1982. «Atlas histórico mundial». 2 Volums. Ed. Istmo. Madrid.
- BADIAN, S. 1967. «Las vías del socialismo africano». Ed. Cultura Popular. Barcelona.
- BARNET, Miguel. 1980.. «Biografía de un cimarrón». Ed. Letras Cubanas. L'Habana.
- BATAILLON, M. i SAINT-LU, A. 1985. «El Padre Las Casas y la defensa de los indios». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- BEAUVOIR, Simone de. 1983. «La vejez». EDHASA. Barcelona.
- BEN BARKA, M. 1967. «Opción revolucionaria para Marruecos». Ed. Cultura Popular. Barcelona.
- BENEDETTI, Mario. 1984. «El desexilio y otras conjeturas». Ed. EL PAIS. Madrid.
- BENNASSAR, B. 1985. «La América española y la América portuguesa (siglos XVI-XVIII)». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- BIROU, Alain. 1971. «Fuerzas campesinas y políticas agrarias en América Latina». IEPALA. Madrid.
- BONFIL BATALLA, Guillermo (Compilador) 1981. «Utopía y revolución» (El pensamiento político contemporáneo de los indios en América Latina). Ed. Nueva Imagen. Méxic.
- BOSCH, J. 1985. «De Cristóbal Colón a Fidel Castro». 2 Volums. SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.

- BRAIDWOOD, R.J. 1971. «El hombre prehistórico». F.C.E. Mèxic.
- BROWN, Dee. 1982. «Mary, la Creek». Bruguera. Barcelona.
- CABEZA DE VACA, A.N. 1984. «Naufragios y comentarios». Ed. Historia 16. -Col. Crónicas de América. Madrid.
- CABRAL, Amílcar. 1975a. «Unité et Lutte». Masperó. París. 1975b. «La descolonización del Africa Portuguesa». Ed. Periferia. Buenos Aires.
- CARDOSO i PALETTO. 1978. «Dependencia y desarrollo en América Latina». Siglo XXI Mèxic.
- CARLES, Philippe i COMOLLI, Jean-Louis. 1973. «Free Jazz, Black Power». Anagrama. Barcelona.
- CIEZA DE LEON, P. 1984. «El señorío de los Incas». Ed. Historia 16. -Crónicas de América. Madrid.
- CLARK HOWELL, R. 1970. «El hombre prehistórico». Ed. Time- Life. Mèxic.
- CLASTRES, Pierre. 1978. «La sociedad contra el Estado». Monte Avila Ed. Barcelona. 1981. «Antropología política». GEDISA. Barcelona.
- COLON, Cristóbal. 1985. «Diario. Relaciones de viajes». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- CORTES, Hernán. 1985. «Cartas de la Conquista de México». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- CUEVA, A. 1978. «El desarrollo del capitalismo en América Latina». Siglo XXI. Mèxico.
- CHALIAND, G. i RAGEAN, J.P. 1984. «Atlas estratégico y geopolítico». Alianza Ed. Madrid.
- CHAVEZ ALFARD, Lizandro. 1983. «Los monos de San Telmo». Ed. Distribuidora Cultural. Managua.
- CHESNEAUX, Jean. (Compilador) 1971. «Tradición et revolution au Vietnam». Ed. Anthropos. París.
- CHEVALIER, François. 1979. «América Latina». Nueva Clío-Ed. Labor. Barcelona.
- CHILDE, V.G. 1979. «Los orígenes de la civilización». F.C.E. Madrid. 1985. «Qué sucedió en la Historia». Planeta-Agostini. Barcelona.
- DAVIDSON, Basil. 1979. «L'Afrique du XXe. s.». Editions. J.A. París.

- DE FONTETTE, François. 1984. «Le racisme». «Que sais-je?». París.
- DE LAS CASAS, Bartolomé. 1985. «Brevisima relación de la destrucción de las Indias». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- DELACAMPAGNE, Christian. 1983. «Racismo y Occidente». Argos Vergara. Barcelona.
- DIAMOND, Stanley i BELASCO, Bernard. 1982. «De la cultura primitiva a la cultura moderna». Anagrama. Barcelona.
- DIAZ DEL CASTILLO, Bernal. 1984. «Historia verdadera de la conquista de Nueva España». Ed. Historia 16.-Crónicas de América. Madrid. 2 Toms.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA 1985. «Origen i evolució de l'home». Barcelona.
- DOCUMENTO SEGUNDA REUNIÓN DE BARBADOS. 1979. «Indianidad y descolonización en América Latina». Ed. Nueva Imagen. Mèxic.
- DOSSIERS DU M.R.A.P. - «Le racisme, vous connaissez?». París.
- «P.A.E. La rencontre des cultures». París.
 - «Les indiens d'Amérique du Nord». París.
- DUNN, L.C. i DOBZHANSKY, Th. 1949. «Herencia, raza y sociedad». F.C.E. Mèxic.
- ECOLE ET TIERS-MONDE. 1981. «Le Tiers Monde de la 6ème. à la 3ème.». E. et TM. París.
- EL MUNDO. 1985. «El MUNDO. Gran Atlas de Historia». SA EGRISA. Barcelona.
- «EL PAIS»-EDUCACION. 1984. «La enseñanza de la historia, un cambio frustrado», de POZO, Juan Ignacio i CARRETERO, Mario. Madrid (12-Juny). 1985. «Dura crítica a la educación occidental», Informe del Colegio de Francia al presidente F. Mitterrand. Madrid (9-Abril).
- EPALZA, Mikel de. 1984. «Ideas para un Centenario hispano-árabe: 1492-1992». Ponencia en el I Coloquio hispano-islámico de Ronda, del 8 al 9 de Junio de 1984.
- EXQUEMELING, A.O. 1971. «Piratas de América». Barral. Barcelona.

- FANON, Franz. 1963. «Los condenados de la tierra». FCE. Mèxic. 1974. «Piel negra, máscaras blancas». Schapire Ed. Buenos Aires. 1976. «Sociología de una revolución». Era. Mèxic.
- FOSTER-CARTER, A. 1977. «Puntos de vista neomarxistas sobre el desarrollo y el subdesarrollo». Cuadernos Anagrama. Barcelona.
- FRANCO FERRAN, J.C. 1980. «Comercio clandestino de esclavos». Ed. de Ciencias Sociales. L'Habana.
- FUKAZAWA, Shichirô. 1984. «Narayama». Ed. Proa. Barcelona.
- FULLOLA i GURT. 1981. «La prehistoria del hombre». Salvat-Aula Abierta. Barcelona.
- GALEANO, Eduardo. 1971. «Las venas abiertas de América Latina». Siglo XXI. Madrid. 1984. «Memoria del fuego: I. Los Nacimientos -II. Las caras y las máscaras». Siglo XXI. Madrid.
- GARAUDY, Roger. 1982. «Promesas del Islam». Planeta. Barcelona.
- GENOUD, Rodison. «Sobre las revoluciones del Tercer Mundo». Cuadernos Anagrama. Barcelona.
- GIL y SAENZ, Manuel. 1884. (1985) «El caporal». Gobierno del Estado de Tabasco. Villahermoso.
- GODELIER, Maurice. 1976. «Racionalidad e irracionalidad en economía». Siglo XXI. Mèxic.
- GOMEZ-TABANERA. 1964. «Los hombres fósiles y el origen de las razas». Guadarrama. Madrid.
- GOODY, Jack. 1985. «La domesticación del pensamiento salvaje». Akal. Madrid.
- GUERRERO, C., JULIÁN N. 1982. «Caciques heroicos de Centroamérica» (Rebelión indígena de Matagalpa en 1881 y expulsión de los jesuitas). Managua.
- GUNDER FRANK, André. 1969. «Desarrollo del subdesarrollo». Suplemento de la revista Tlatoani. Mèxic. 1976. «América Latina: subdesarrollo o revolución». Era. Mèxic.
- HAGERTY, Miguel José. 1985. «AJIMEZ. Antología de la lírica andalusí». Biblioteca de Cultura Andaluza. Granada.

- HALPERIN DONGHI, Tulio. 1970. «Historia Contemporánea de América Latina». Alianza. Madrid.
- HEIKAL, Mohamed. 1982. «El regreso del Ayatollah». Argos Vergara. Barcelona.
- HERBERT, Jean-Loup. 1970. «Guatemala: una interpretación histórico-social» amb GUZMAN-BÖCKLER, Carlos. Siglo XXI. Mèxic. 1973. «La conferencia de Argeb». 1983 «De l'indianité a l'Occitanie: fidélité d'un tiers-mondiste». Diffusion INTI. París.
- HERBERT, Halim. 1984. «Islam et scientificité occidentale». Centre d'études et documentation islamique.
- HISTORIA UNIVERSAL. 1984. «Historia Universal». Salvat Ed. Barcelona. (30 volums.)
- HOBBSBAWN, E. J. 1978. «Las revoluciones burguesas». Guadarrama. Barcelona. 2 Vol. 1981. «La era del capitalismo». Guadarrama. Barcelona nr. 223-224.
- HOSSEIN NASR, Seyyed. 1985. «Vida y pensamiento en el Islam». Herder. Barcelona.
- IANNI, O. 1975. «La formación del estado populista en América Latina». Era Mèxic.
- IEPALA. 1985. «Manifiesto contra el hambre en el mundo». IEPALA/Fundamentos. Madrid.
- JACOBS, W.R. 1973. «El expolio del indio norteamericano». Alianza. Madrid.
- JAULIN, Robert. 1970. «La paix blanche». Ed. 10/18. París. 2 volums. 1972. (Compilador) «El etnocidio a través de las Américas». Siglo XXI. Mèxic. 1974. «La décivilisation». Ed. Complexe. París.
- JOHANSEN, Bruce i MAESTRAS, Roberto. 1979. «Wasi'chu. El genocidio de los primeros norteamericanos». FCE. Mèxic.
- JULIEN, Claude. 1985. «Del "Rainbow-Warrior" al "Achille- Lauro"». Artículo en LE MONDE DIPLOMATIQUE (En espanyol). Mèxic.
- KAWAWATA, Yasunari. 1976. «País de Nieves». Ed. Zeus. Barcelona.
- KELLER, Werner. 1985. «Historia del pueblo judío». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid. (2 volums.)
- KI-ZERBO, Joseph. 1980. «Historia de Africa Negra». Alianza Ed. Madrid. (2 volums.)

- LABROUSSE, Alain. 1984. «Le reveil indien en Amérique andine». Ed. Pierre-Marcel Favre. París.
- LANTERNARI, Victorio. 1983. (1.ª ed. 1960) «Les mouvements religieux des peuples opprimés». La découverte/Masperó. París. 1967. «Occidente y el Tercer Mundo» Siglo XXI. Madrid.
- LE MONDE DIPLOMATIQUE (EN ESPAÑOL). 1985. «Dossier sobre el Tercer Mundo». Mèxic. (maig).
- LECLERC, Gérard. 1972. «Anthropologie et Colonialisme». Fayard. París.
- LEON PORTILLA, Miguel. 1977. «L'envers de la conquête». Ed. Fédérop. Lyon. 1985. «Crónicas Indígenas (Visión de los vencidos)». Ed. Historia-16.-Crónicas de América. Madrid.
- LESSING, Doris. 1984. «Cuentos africanos» (Vol. 1). Alianza Ed. Madrid.
- LEVI-PROVENÇAL, E. 1980. «La civilización árabe en España». Espasa-Calpe/Col. Austral. Madrid.
- LEVI-STRAUSS, Claude. 1961. «Race et histoire». Gonthier. París.
- LEWIS, Oscar. 1969. a. «La vida». Mortiz. Mèxic. 1969. b. «Los hijos de Sánchez; autobiografía de una familia mexicana». Mortiz. Mèxic.
- «LIBERACION». 1985. «Otras pedagogías en las fronteras del Imperio». Madrid. (7/2).
- LIVERMORE, Harold V. 1985. «Orígenes de España y Portugal». ORBIS-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- LIZOT, Jacques. 1978. «L'économie primitive». LIBRE 78-4. Ed. Payot. París.
- LOPEZ DE GOMARA, Francisco. 1985. «Historia General de las Indias». ORBIS-Biblioteca de la Historia. (2 volums.)
- «LOS AVENTUREROS». 1985. «Entrevista a Rafael Esteban». Madrid (abril).
- MADARIAGA, S. 1985a. «El auge y el ocaso del Imperio español en América». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid. (2 volums.). 1985. b. «Bolívar». SARPE-Biblioteca de la Historia. Madrid. (2 volums.).
- MANS UNIDES. 1985. «Fem un sol món». Edimurtra. Barcelona.

- MARQUEZ, G. 1978. «Comercio internacional y subdesarrollo». Monte Avila ed. Caracas.
- MARTINEZ MONTALVEZ, Pedro. 1981. «El Islam». Aula Abierta Salvat n.º 49. Barcelona.
- MECHOULAN, Henry. 1981. «El honor de Dios». Argos Vergara. Barcelona.
- MEMMI, Albert. 1973. «Portrait du colonisé». Payot. París.
- MEMORIAL INTERNATIONAL FRANZ FANON. 1984. «31 mars-3 abril 1982. Fort de France». Présence Africaine. París.
- MONTGOMERY WATT, W. 1970. «Historia de la España islámica». Alianza Ed. Madrid.
- NACIONES UNIDAS. s.f.e. «Un delito contra la humanidad: el apartheid». Barcelona.
- NEEDHAM, Joseph. 1975. «Dentro de los cuatro mares. El diálogo entre Oriente y Occidente». Siglo XXI. Mèxic. 1977. «La gran titulación. Ciencia y sociedad en Oriente y Occidente». Alianza Univ. Madrid. 1978. «De la ciencia y la tecnología chinas». Siglo XXI. Mèxic.
- OLAGÜE, Ignacio. 1969. «Les Arabes n'ont jamais envahi l'Espagne». Flammarion. París.
- PEREIRA DE QUEIROZ, M.ª Isaura. 1978. «Historia y etnología de los movimientos mesiánicos». Siglo XXI. Madrid.
- PERICOT-MALUQUER. 1969. «La humanidad prehistórica». Salvat- Col. RTV. Madrid.
- PREISWERK, Roy i PERROT, Dominique. 1979. «Etnocentrismo e historia». Ed. Nueva Imagen. Mèxic.
- PREVITE-ORTON. 1967. «Historia del mundo en la Edad Media». SOPENA. Barcelona. 3
- RACIONERO i GRAU, Lluís. 1985. «Raimon o el seny fantàstic». Laia. Barcelona.
- RANKIN, H.F. 1972. «La Edad de Oro de la Piratería». Doncel. Madrid.
- REED, JOHN. 1982. «México insurgente». Fontamara. Barcelona.
- REMONDON, Roger. 1984. «La crisis del Imperio romano». Nueva Clío-Labor. Barcelona.

- RENAN, Ernest. 1985. «Historia del pueblo de Israel». ORBIS- Biblioteca de la Historia. Madrid.
- RIBEIRO, Darcy. 1969. «Las Américas y la civilización». Centro Editor de América Latina. Buenos Aires. (2 tomos). 1971. «Fronteras indígenas de la civilización». Siglo XXI. México. 1981. «Maira». Alfaguara. Madrid.
- RICHIE, Pierre i LE MAITRE, Philippe. 1983. «Les invasions Barbares». Que sais-je? París.
- RUDEL, Christian. 1985. «Les Amériques indiennes. Le retour à l'histoire». Karthala. París.
- RODNEY, Walter. 1981 A i B. «Como Europa subdesarrolló Africa». Ed. de Ciencias Sociales. L'Habana.
- RODRIGUEZ, Ileana. 1984. «Primer inventario del Invasor». Ed. Nueva Nicaragua. Managua.
- SAHLINS, Marshall. 1977. «Economía de la Edad de Piedra». Akal. Madrid.
- SANDERS y MARINO. 1973. «Prehistoria del Nuevo Mundo». Labor. Barcelona.
- SCORZA, Manuel. 1976. «Redoble por rancas». Planeta. Barcelona.
- SOURDEL, Dominique. 1973. «El Islam». Oikos-Tau. Col. ¿qué sé?. n.º 95. Barcelona.
- STAVENHAGEN, M. 1980. «Tres ensayos sobre América Latina». Cuadernos Anagrama. Barcelona.
- TABATABAI. 1984. «El Islam y las exigencias del cambio social». Asociación Islámica de los Estudiantes iraníes en España. Barcelona.
- TOURNAIRE, H. y BOUTGAUD, R. 1967. «El libro amarillo del Vietnam». Ed. de Cultura Popular. Barcelona.
- TUIAVII DE TIAVEA, Jefe samoano. 1977. «Los papalagi». Discursos reunidos por ERICH SCHEURMANN. Pastanaga Editors. Barcelona.
- UNESCO (VARIS AUTORS). 1984. «Histoire et diversité des cultures». UNESCO. París.
- USLAR PIETRI, Arturo. 1980. «Las lanzas coloradas». Bruguera. Barcelona.
- VARIOS AUTORES. 1983. «La descolonización de Africa: Africa Austral y el Cuerno de Africa». Serbal/ UNESCO. Barcelona.

- VARIS AUTORS. 1974. «Estudios sobre el campesinado latinoamericano». Periferia. Buenos Aires.
- VARIS AUTORS. 1985. «INFORME: La caída del Imperio Romano». Historia-16 n.º 111.
- VERNET, Juan. 1978. «La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente». Ariel. Barcelona.
- VIAN, Boris. 1976. «Escupiré sobre vuestra tumba». Júcar. Madrid.
- VILAR, P. i CASTRO F. 1976. «Independencia y revolución en América Latina». Cuadernos Anagrama. Barcelona.
- VON KOEMINGSWALD. 1984. «Historia del hombre». Alianza Ed. Madrid.
- WHEELOCK, J. 1985. «Entre la crisis y la agresión». Nueva Nicaragua. Managua.
- WIESENTHAL, S. 1985. «Operación Nuevo Mundo». ORBIS-Biblioteca de la Historia. Madrid.
- WORSLEY, Peter. 1971. «El tercer mundo». Siglo XXI. Mèxic.
- ZABOROV, Mijail. 1985. «Historia de las Cruzadas». SARPE- Biblioteca de la Historia. Madrid.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA:

- VARIS AUTORS. 1982. «El Concepto de poder en Africa». Serbal-Unesco. Barcelona.
- CESAIRE, Aimé. 1955. «Discours sur le colonialisme». Présence Africaine.
- ANTA DIOP, Cheikh. 1955 (reed. 1979). «Nations nègres et culture». Présence Africaine.
- CALVEZ, JL. 1974. «Linguistique et colonialisme: petit traité de glottophagie». Payot. París.
- JAHN, Janheinz. 1978. «Muntu: las culturas neoafricanas» F.C.E. Mèxic.
- GROSRICHARD, Alain. 1981. «Estructura del harén: la ficción del despotismo asiático en Occidente». Pretel.
- LAYE, Camara. 1978. «Le maître de la parole». Plon. París.

